

KLEIO3

Voor docenten geschiedenis en staatsinrichting

Uitgave van de VGN
Jaargang 58 | MEI 2017

- *De Romanovs en hun onontkoombaar lot*
- *Bij de Tijd 2: bouwstenen voor nieuw curriculum*
- *De economische chaos van het interbellum*

Vraagtekens bij de erfenis van
de verlichting

Beste lezer,

Geschiedenis is naar mijn mening een van de moeilijkste maar tegelijkertijd boeiendste vakken die er zijn. Moeilijk omdat veel van onze leerlingen graag in het heden willen leven en via verschillende media een hedonistische levensstijl krijgen voorgeschoteld. Een levensstijl die kan worden samengevat als *me, myself and I*. Het kortstondige geluksgevoel dient zo snel mogelijk te worden opgevolgd door een nieuw geluksgevoel. Eigenlijk past school daar helemaal niet in, laat staan het vak geschiedenis. Maar gelukkig zijn de meeste docenten in staat om de leerlingen de geschiedenis te laten voelen en ervaren en hen duidelijk te maken dat het leven van nu uit het verleden voortkomt. Ons vak is een interessante zoektocht naar hoe we de leerlingen kunnen raken.

‘Ons vak is een interessante zoektocht naar hoe we de leerlingen kunnen raken’

In deze *Kleio* staan veel artikelen die u als docent kunnen helpen het geschiedenisonderwijs voor uw leerlingen boeiend te houden. Twee lange artikelen helpen u om uw eigen kennis aan te scherpen: een over de feodaliteit, het andere over de verlichting. Lees ook de boeiende artikelen over de Franse raspopulist Poujade, over een onderbelicht fresco van Rafaël en achtergrondartikelen bij de Verplichte Historische Voorbeelden.

Cover: Deel van het schilderij *De tekenzaal van de Maatschappij Felix Meritis*, Adriaan de Lelie, 1801. Rijksmuseum.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Als laatste wil ik u wijzen op het artikel van de hand van Ab Waasdorp, hij beschrijft de vondst – en de gevolgen van de vondst – van een aantal Romeinse mijlpalen. Zijn analyse van de op de mijlpalen geschreven woorden maken inzichtelijk hoe romanisering in zijn werk ging en laat direct zien dat de Romeinse tijd nog steeds op vele gebieden een onontgonnen periode is. Kortom, een *Kleio* waar u mee uit de voeten kunt om het moeilijke geschiedenisonderwijs interessant te houden voor uw leerlingen en om hen vanuit het weerbarstige heden mee te nemen naar het o zo boeiende verleden.

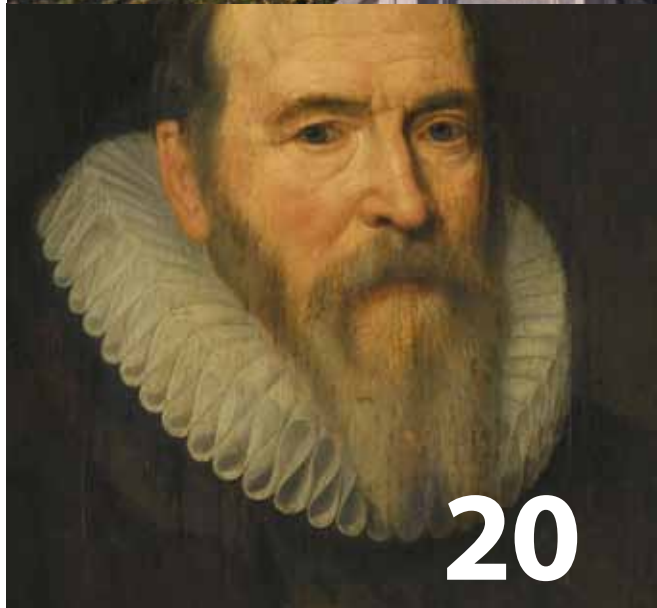
Veel leesplezier,
Ben Vriesema

56

30

20

KLEIO

- 4** **Twijfels aan de rede**
Verlichtingsdenken in onderwijs en wetenschap
- 14** **Een onontkoombaar lot**
De ondergang van de Romanovs
- 18** **Papier is geen waarheid**
Leerlingen onderzoeken dagboeken als bron
- 20** **De mythe van de vermoorde onschuld**
Licht op Verplicht: Van Oldenbarnevelt onthoofd
- 26** **Naweeën van de Eerste Wereldoorlog**
Economische wanorde in de Weimarrepubliek en daarbuiten
- 34** **Pierre Poujade**
Spreekbuis van de gewone man
- 40** **Mijlpalen in de modder**
Archeologische vondsten uit de Romeinse keizertijd
- 46** **Lessen over verdragen en beleid**
Hoe maak je van de EU een interessant verhaal?
- 48** **De week die de wereld veranderde**
Licht op Verplicht: Nixon bezoekt China
- 50** **Koningen, steden en vazallen**
Verwarring rond het feodalisme
- 61** **Kritische houding bij leerlingen stimuleren**
Onderzoek naar werkvorm Welk-Woord-Weg

- 12** Siep Stuurman... en de geschiedenis
- 25** Boeken
- 30** Museum: Het Noordbrabants Museum
- 38** International: IJsland
- 44** Kunst kijken: La Disputa
- 56** VGNnieuws: Verslag VGN-congres
- 58** VGNnieuws: Bij de Tijd 2
- 64** Recensies
- 68** Column: Ton van der Schans
- 69** Kleiokrant
- 72** Colofon
- 72** Column: Jelte Posthumus

Twijfels aan de rede

Verlichtingsdenken in onderwijs en wetenschap

De verlichting in Europa lijkt een duidelijke zaak. Maar twijfel aan de reikwijdte van de rationele verlichting is al vanaf het midden van de achttiende eeuw merkbaar. Postmoderne filosofen zetten vraagtekens bij de erfenis van de verlichtingsdenkers. Wijnand Mijnhardt belicht de stand van zaken in de wetenschap.

Wijnand Mijnhardt bezet een persoonlijke leerstoel vergelijkende wetenschapsgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Op dit moment leidt hij, samen met Sven Dupré, een internationaal onderzoeksproject naar het ontstaan van de moderne kennissamenleving (1500-1800).

Vanaf de laatste decennia van de twintigste eeuw hebben we enthousiast een standaard, glashelder en voor velen aantrekkelijk beeld van de Europese verlichting onderwezen. In die standaardvisie kwamen twee ontwikkelingslijnen samen: de tekstkritiek van de humanisten met Lorenzo Valla (1407-1457) als grote held en de mathematisering van de werkelijkheid dankzij het werk van onder meer Copernicus (1473-1543). Gezamenlijk ondergroeven ze stap voor stap het klassieke wereldbeeld dat was opgebouwd uit delen van de Bijbel en de

klassieken. Thomas van Aquino (1225-1274) had er een machtige synthese van gemaakt. Het onderscheid dat we later zijn gaan maken tussen tekstwetenschappers en natuurwetenschappers, had in de tijd zelf nog geen enkele betekenis. Wetenschap was een ongedeeld verschijnsel en kennis een complex bouwwerk van disciplines, kunsten en vaardigheden. Wetenschappelijk kennen, ambachtelijk kunnen, religieus en moreel handelen maakten deel uit van een diep in de Europese samenleving verankerde kennis-cultuur met een eigen epistemologische traditie.

Grondslagen

Het gezamenlijk werk van tekstwetenschappers en mathematici had tot gevolg dat de werelden van geloof en wetenschap die millennia lang innig verbonden waren, steeds verder uit elkaar werden gespeeld. Individuen probeerden nog lange tijd verbanden te leggen, maar geloof en wetenschap werden steeds vaker geconcipieerd als analytisch volstrekt gescheiden werelden. Kortom, rond 1500 beginnen twee belangrijke processen, de ondermijning van het gezag van de Bijbel en de klassieken als onze centrale kenbronnen en een radicale versmalling van ons begrip van kennis en methode.

Wanneer we humanisme opvatten als een poging om met behulp van de tekstkritiek greep te krijgen op de meest zuivere klassieke overlevering, is de relatie met de Reformatie meteen duidelijk. Het humanistisch apparaat kon immers ook worden gebruikt om de kernbestanddelen van de godsdienst door te lichten. Het nieuwe sleutelbegrip werd het priesterschap van alle gelovigen. Elk schepsel heeft zijn eigen relatie met God en de kerkelijke hiërarchie kan hierop geen invloed uitoefenen. Een door tekstkritiek gezuiverde Bijbel die in ieders handen moest komen, was de enige kenbron van het heil. Leergezag en de

kracht van de traditie werden daarmee effectief uitgeschakeld. In de plaats daarvan rezen nieuwe problemen. Bood de Bijbel niet legio interpretatiemogelijkheden? De kernvraag werd: wat is waarheid?

Ook het werk van de mathematisch georiënteerde natuuronderzoekers maakte een eind aan de zekerheden van het oude wereldbeeld: de aarde stond niet meer centraal en daarmee konden meteen vraagtekens achter de uniciteit van het christendom worden gezet. In breed cultuurhistorisch perspectief speelt zich een nog ingrijpendere verschuiving af, namelijk van woord naar getal. Natuurwetenschap, gesymboliseerd door de wiskunde – de wereld van het getal –, emancipeerde zich van de wereld van de taal, van de filosofie. De verklaring hiervoor is eenvoudig. Juist met behulp van het getal, de waarneming en de wiskundige vormgeving van die waarneming werd de ene na de andere indrukwekkende ontdekking gedaan, die stuk voor stuk haaks stonden op Bijbelse gegevens en die van de klassieke traditie. Het getal bood nog meer voordelen. De resultaten waren exact en proeven herhaalbaar. Systematische tekstkritiek en mathematisering maakten de barsten in de traditie zichtbaar. Ze stelden telkens opnieuw de dwingende vraag wat ►

De tekenzaal van de Maatschappij Felix Meritis, Adriaan de Lelie, 1801. Rijksmuseum Amsterdam. Het Amsterdamse genootschap Felix Meritis (Gelukkig door Verdiensten), opgericht in 1777, groeide uit tot het culturele centrum voor de gegoede burgerij. Er waren vijf afdelingen: koophandel, natuurkunde, muziek, letterkunde en tekenkunde.

ware kennis is en welke methode garant staat voor onbetwistbare kennis. Die speurtocht zat overigens vol problemen: hoe moesten geloof, wetenschap, magie en bijgeloof, die eeuwenlang zo nauw verbonden waren geweest, van elkaar worden gescheiden?

Voor ons zijn dat relatief heldere en vooral absolute categorieën. De invulling ervan is echter historisch bepaald en het resultaat van intensief debat. Ook over de methoden liepen de meningen uiteen. De twee uitersten zijn bekend: de rationalistische variant die kennis tot het verstand herleidt en de empirische die al het weten reduceert tot een zintuiglijke ervaring. Zuivere verschijningsvormen van deze methoden waren uiterst zeldzaam; we kennen ze eigenlijk alleen maar in een grote verscheidenheid aan mengvormen.

Godsdienst als doelwit

Veel interessanter dan de vraag naar de verhouding tussen beide methoden zijn de revolutionaire effecten van hun gebruik. De godsdienst werd al snel doelwit. Eeuwenlang was het christendom de bindende kracht van de Europese beschaving geweest. Alle bestuurlijke elites baseerden hierop hun gezag en tot in de verste uithoeken van Europa had de katholieke kerk ketters met afwijkende opvattingen bestreden. Tijdens de verlichting werden de rollen omgedraaid en dankzij grote namen als Descartes (1596-1650), Spinoza (1632-1677) en Voltaire (1694-1778) werd religie de inzet van een

ultraorthodox – waren tot de conclusie gekomen dat religie geen zaak behoorde te zijn van het publieke bestel. Religie ging alleen het privége-weten van de burger aan. Toen eenmaal de relatie tussen de publieke orde en de godsdienst was verbroken en de verantwoordelijkheid voor de godsdienstbeleving bij het individu was gelegd, werd het onderscheid tussen de verschillende godsdiensten steeds minder belangrijk. Sterker nog, kerk en staat dienden volgens velen radicaal van elkaar te worden gescheiden. Pas dan zou iedere burger de kans krijgen zijn religieuze gevoelens op voor hem of haar passende manier te beleven. Vanaf 1800 raakte dat inzicht in steeds meer landen in grondwetten en wetgeving verankerd. Het voorlopig hoogtepunt van de door de mathematisering gestuurde ontwikkeling was de ontdekking van de gravitatiewet van Isaac Newton (1643-1727). De formulering van de zwaartekracht was een ontzagwekkend en tot de verbeelding sprekend onderzoeksresultaat. De bewegingen van lichamen op aarde en in het universum bleken geregeerd te worden door slechts een enkele wet. De natuurwetenschap werd hiermee definitief geconstitueerd als een zelfstandig wetenschapsgebied met een eigen methode. Minstens zo belangrijk was de groeiende overtuiging dat de nieuwe kennis van de natuur de kwaliteit van het menselijk bestaan aanzienlijk kon verbeteren. Het werk van Newton bepaalde ook lange tijd het denken over God en godsdienst. Met behulp van het newtoniaanse denken kon de Schepper als *great clockmaker* worden bestempeld die niet meer naar zijn schepping hoefde om te kijken. Newton kon echter ook gelezen worden als ondersteuning van de overtuiging dat God telkens ingreep wanneer het fout dreigde te gaan. Het nieuwe denken maakte een einde aan de overtuiging dat de mens slechts tot kwaad was geneigd. Aan het begin van de achttiende eeuw had de filosoof John Locke (1632-1704) in navolging van zijn Nederlandse collega's dat al vastgesteld. Menselijke kennis was niet aangeboren maar het product van de zintuiglijke ervaring en wanneer de mens zich maar liet leiden door een redelijke ervaring, was verandering mogelijk. De mens was hiertoe al vanaf de schepping in staat geweest. In de door religie verduisterde eeuwen was hij er maar zelden in geslaagd zijn handelen te baseren op die redelijke ervaring. De passies waren zijn voornaamste drijfveer geweest. Nu men weer op het juiste spoor was gezet, zou de mens zichzelf en zijn omgeving met succes kunnen verbeteren. De achttiende eeuw werd daarmee de eeuw van onderwijs en opvoeding: leren hoe met behulp van de rede de passies onder de duim kunnen worden gehouden. Wanneer natuur en mens geregeerd worden door ontdekbare wetmatigheden, is het een kleine stap naar de aanname dat ook de samenleving

‘Tot 1700 beschouwde iedere weldenkende burger de christelijke godsdienst als onderdeel van de gevestigde orde’

discussie die nog steeds voortduurt. Deze principiële debatten bereikten slechts een kleine groep intellectuelen, maar de discussies lieten toch ook het denken van de gewone gelovigen niet onberoerd. We kunnen die religieuze verschuiving opvatten als de verplaatsing van het zwaartepunt van de religie van de publieke naar de privésfeer. Die privatisering van de christelijke godsdienst was misschien wel de meest ingrijpende consequentie van het religiedebat; het is tegelijk het grootste verschil met de hedendaagse islam. Tot 1700 beschouwde iedere weldenkende burger de christelijke godsdienst als onderdeel van de gevestigde politieke orde. Religie vormde daarmee een van de steunpilaren van het publieke bestel. De staat ontleende aan dit idee ook het recht zijn onderdanen voor te schrijven welke godsdienst beleden moest worden en op welke wijze. Achttiende-eeuwse theologen van allerlei snit – van katholiek tot protestant en van verlicht tot

door regels en wetmatigheden wordt beheerst. De grondslag voor dit denken werd gelegd door Hugo de Groot (1583-1645). Vertrekpunt was de in de zeventiende eeuw gangbare overtuiging dat de zondige mens nooit in staat zou zijn op eigen kracht de kloof tussen God en mens te overbruggen. Goddelijke genade was echter niet alleen onmisbaar voor het persoonlijke heil, ook een dragelijk contact tussen mensen onderling was van die genade afhankelijk. Zonder goddelijke genade was de mens een wolf voor zijn medemens.

Filosofen konden het echter niet laten de vraag te stellen wat er gebeurd zou zijn als de Schepper besloten had de mens aan zijn lot over te laten. Was er een goed functionerende menselijke samenleving mogelijk die niet afhankelijk was van goddelijke genade? Door de toenemende kennis van de buiten-Europese wereld kreeg deze kwestie steeds meer gewicht. Er bleken immers beschaafde samenlevingen te bestaan die niet berustten op christelijke dogma's en tradities. Sommige, zoals de Chinese, konden zelfs op een langere geschiedenis dan de Europese bogen. Hun religie leek in het geheel niet op de christelijke godsdienst en met het concept van de goddelijke genade konden ze al helemaal niet uit de voeten.

De Groot koos de eigenliefde als vertrekpunt – het enige principe voor het menselijk handelen dat overbleef wanneer we de goddelijke genade zouden uitschakelen. Zouden op basis daarvan ook algemene rechtsprincipes kunnen worden geformuleerd? Hij beantwoordde die vraag bevestigend. De Groot ontwierp een natuurrechtelijk, dus niet metafysisch gefundeerd, stelsel dat het recht op zelfverdediging als uitgangspunt nam. Daaruit vloeide zijns inziens de verplichting voort om het toebrengen van letsel of schade aan

anderen te vermijden. De consequenties van dit gedachte-experiment waren immens. De Groot had een volwaardig functionerende menselijke samenleving denkbaar gemaakt die het christelijke dilemma als het ware ontliiep. Ook zonder een actieve rol van de Schepper was een leefbare samenleving waarin lijf en goed konden worden gewaarborgd, mogelijk.

Kritisch doorlichten

Gewapend met deze gedachteconstructies over de wetmatigheden in natuur, mens en samenleving, werd het mogelijk de hele wereld kritisch door te lichten. Had voor 1750 de godsdienst de meeste aandacht opgeëist, vanaf 1750 lag de nadruk op politieke kwesties. Overal in Europa zaten koningen op de troon die hun machtsaanspraken legitimeerden met een beroep op de Bijbel. God had de koningen nu eenmaal als zijn plaatsvervangers op aarde aangesteld en iedereen was hen gehoorzaamheid verschuldigd. In een eeuw tijd zou dit klassieke bouwwerk onderuit worden gehaald. Een modern stelsel van volksregeringen kwam er voor in de plaats. Wel was het een lange en complexe weg. Zo probeerde Montesquieu (1689-1755) de vraag te beantwoorden – zonder de monarchie zelf ter discussie te stellen – waarom vorsten hun macht zo gemakkelijk konden misbruiken. Macht had eigenlijk drie verschijningsvormen: de macht om wetten te maken, de macht om het land te besturen in overeenstemming met die wetten en de macht om overtreders van die wetten te bestraffen. Wanneer die taken zouden worden gescheiden, wanneer wetten zouden worden gemaakt door een vertegenwoordiging van de bevolking, wanneer de koning de bestuurstaak op zich zou nemen en wanneer een onafhankelijke rechter overtredingen zou bestraffen, zou machtsmisbruik in de toekomst voorkomen kunnen worden. Het resultaat van deze debatten was dat aan de vooravond van de Franse Revolutie van 1789 een compleet arsenaal aan politieke scenario's lag te wachten om uitgetoetst te worden.

Het verlichte denken bood meer dan politieke draaiboeken. Het behelsde ook een programma voor een ingrijpende hervorming van mens en samenleving. Markies de Condorcet (1743-1794), een van de grote Franse verlichtingsdenkers, bracht de overtuiging dat zoiets mogelijk was misschien wel het meest welsprekend onder woorden: 'We moeten ervan uitgaan dat de vooruitgang van de rede gelijke tred zal houden met de vooruitgang in kunsten en wetenschappen, dat [bijvoorbeeld] de voortgang van de ontwikkeling van de preventieve geneeskunde, gesteund door de vooruitgang van de rede en de verbetering van de sociale orde, uiteindelijk zal resulteren in de vernietiging van alle besmettelijke en overdraagbare ziekten en ook van de ziekten die het ►

Markies de Condorcet, een van de bekendste Franse verlichtingsdenkers. Hij geloofde in extreme mate in vooruitgang, uiteindelijk zouden bijvoorbeeld alle ziektes de wereld uit zijn als de rede en de wetenschap zich maar konden blijven ontwikkelen.

Rousseau was een van de eersten die kritiek hadden op de uitwassen van de ratio. Hij wilde terug naar de ongerepte natuur, waarin alles nog puur was. Landschap van de romantische schilder Thomas Gainsborough, ca. 1745. Rijksmuseum Twenthe.

gevolg zijn van klimaat, voedsel en de belasting door de dagelijkse werkzaamheden. Die hoop is ook gerechtigd ten aanzien van bijna alle andere ziekten, waarvan de meer complexe oorzaken ongetwijfeld ook zullen worden blootgelegd. Is het daarom absurd te veronderstellen dat de verbeterbaarheid van het lot van de mens geen grenzen kent?’

Deze woorden maken deel uit van Condorcets *Schets van een historisch tableau over de vooruitgang van de menselijke geest*. Dat Condorcet oprecht in zijn eigen woorden geloofde, blijkt wel uit het feit dat hij ze schreef in 1792, in gevangenschap en wachtend op de guillotine. Te midden van politieke en maatschappelijke chaos werd dus de ultieme verlichtingsbelofte van de maakbaarheid van mens en samenleving bepaald. Wetenschap was de sleutel en die overtuiging was zowel bij orthodoxe als bij ruimdenkende elites te vinden.

Twijfels

In de geschiedschrijving van de laatste vijftig jaar is die optimistische toonzetting van het verlichte denken moeiteloos terug te vinden. Die blijmoedigheid heeft direct te maken met het samenlevingsoptimisme en de welvaarts groei

sinds de Tweede Wereldoorlog. Gemakkelijk zou daarom de indruk kunnen ontstaan dat verlichte wetenschap een rimpelloze en vooral kritiekloze triomftocht maakte door het Europa van rond 1800. Niets is minder waar. Twijfel aan de reikwijdte van de rationele verlichting is al vanaf het midden van de achttiende eeuw merkbaar. Ze loopt parallel met en is misschien ook wel inherent aan het verlichtingsoffensief.

Zo riep de waarde van de empirische waarneming al spoedig vraagtekens op. Wanneer onze zintuigen direct en ongecensureerd informatie over de wereld om ons heen doorgeven, wordt ons denken en handelen dan niet uitsluitend gedetermineerd door materiële en fysieke omstandigheden? Wanneer die stelling waar is, waaraan ontleen we dan onze normen? We kunnen ons handelen dan immers niet meer baseren op een schepper. De markies de Sade (1740-1814) – wiens werk nog steeds lezers trekt, maar vaak om andere redenen – is een prachtig voorbeeld van de wanhoop die deze normloosheid met zich mee brengt: alles wat de mens doet, is natuurlijk. Een complete morele anarchie is het gevolg. De filosoof David Hume (1711-1776) had hierop al in 1740 gepreludeerd met zijn stelling dat al het menselijk kennen afhankelijk is van

de menselijke ervaring en sensaties: het verstand moest zelfs de slaaf zijn van de passies. Hij was lang niet de enige. Verlichtingsgrootheden als Denis Diderot (1713-1784) en ook de zojuist genoemde Condorcet benadrukten het belang van instinct. Met andere woorden, rede en ervaring bleken lang niet door iedereen als afdoende kenbronnen te worden beschouwd.

De oplossing voor deze tegenstrijdigheid leverde Jean-Jacques Rousseau (1712-1778). Voor hem waren gevoelens en hartstochten het laatste bolwerk van de onbedorven natuur. De rede verbeterde de mens niet, maar corrumpeerde hem juist. Alleen de inwendige stem van het geweten kiest instinctief voor morele zuiverheid. Daarmee bood hij een uitweg uit de door markies de Sade beschreven morele anarchie. Rousseau had een immense invloed. Zijn portret sierde als enige de studeerkamer van Immanuel Kant (1724-1804) die de intuïtieve oplossingen van Rousseau voor het filosofisch materialistisch determinisme zou systematiseren. Rousseau legde ook de grondslag voor de overtuiging dat het leven niet alleen door *Zahlen und Figuren* werd bepaald: er was meer dan alleen mathematisch kennen. Via de achterdeur van de gevoelens sloop zelfs de godsdienst weer naar binnen. Die leverde naast gevoelens en hartstochten een andere ervaringsbron. Wanneer religie dan toch van betekenis kon zijn, dan was dat niet het door verlichting en wetenschap gecorrumpeerde protestantisme. Was de middeleeuwse katholieke traditie niet de mooiste vorm van alternatief kennen? De romantische hang naar het middeleeuwse verleden en de nieuwe waardering voor de gotiek vonden hierin hun oorsprong. We vinden die terug in de voltooiing van de Keulse dom en de herbouw – na een brand – van het Engelse parlamentsgebouw. Misschien wel de meest tastbare erfenis van Rousseau was zijn cultuurkritiek. De toename van wetenschap en vooruitgang leidden haast vanzelfsprekend tot sociale mobiliteit. Kennis maakte mensen ontevreden met hun plaats in de samenleving. De machinerie van het alsmear meer was hiermee definitief in gang gezet. Rousseau was een van de eersten die de schaduwzijden hiervan aan de kaak stelden. De zucht naar vooruitgang tastte de stabiliteit van de menselijke ordening aan. De stad met zijn voortdurende vernieuwing en vooruitgang was de zondebok bij uitstek. Wilde de mens echt het geluk vinden, dan moest hij terug naar de natuur, naar de kleine stad en naar de overzichtelijke samenleving. Die dichotomie tussen natuur en cultuur is sindsdien ons in de ziel gegrift. Wie betwijfelt nog dat de natuur zuiver is en de cultuur vernietigt? Ook al werd de Franse Revolutie door intellectuelen overal in Europa begroet als het begin van een nieuwe tijd, hierover sloeg al spoedig eveneens de twijfel toe. Bracht de revolutie tijdens

De dom van Keulen, een (neo)gotisch bouwwerk dat teruggrijpt op de middeleeuwen. Foto: Raimond Spekking/Creative Commons.

de Terreur niet op grote schaal kinderen van de verlichting om? Het verzet tegen de door de verlichting gedragen wetenschap kwam voor het eerst in Engeland tot ontplooiing. Romantische dichters stelden de vernietiging van de natuur en het tragische lot van de eerste industriële mens aan de kaak. Ook de mathematische rationaliteit van de klassieke Engelse economen moest het ontgelden. Was het pleidooi van Thomas Malthus (1766-1834) tegen overheidsingrijpen bij voedselschaarste niet onmenselijk? Wie kon rustig toezien hoe de natuur zichzelf zou reguleren?

‘Voor Rousseau waren gevoelens het laatste bolwerk van de onbedorven natuur. De rede verbeterde de mens niet, maar corrumpeerde hem juist’

Kortom, vanaf 1750 was er een toenemende spanning tussen verlichtingsempirisme en rationaliteit aan de ene kant en een verheerlijken van het gevoel, hartstochten en religie als kenbronnen aan de andere. Tot een echte botsing kwam het echter niet. Het gevoel van Rousseau mocht dan meehelpen bij het bepalen van de koers, bij de meeste intellectuelen bleef het commando voorbehouden aan de rede. In de tweede helft van de twintigste eeuw zwelde de kritiek op de verlichting en het dogma van de vooruitgang aan en kreeg ze een steeds grootschaliger en fundamenteeler karakter. ►

Rechts: Critici van de verlichting wijzen erop dat er door de verlichting een homogene, westerse cultuur is ontstaan waarin het eigene onderdrukt wordt. De cultuurindustrie is er volgens filosoof Theodor Adorno op gericht om mensen alleen maar het idee te geven dat ze zich kunnen uiten, dat ze uniek zijn, maar in feite doet iedereen hetzelfde. Publiek op Lowlands, 2008. Foto: Gabe McIntyre.

Doos van Pandora

De verlichting heeft natuurlijk de liberale moderne, westerse democratie voortgebracht, maar welke prijs is daarvoor betaald? Is de verlichting niet veel te eurocentrisch? En moeten we ook de oorsprong van het moderne racisme niet bij de verlichting zoeken en worden met behulp van verlichte argumenten niet talloze moderne vormen van ongelijkheid in stand gehouden? Hoeveel slachtoffers heeft het geloof in de maakbaarheid van mens en samenleving niet geëist met de Russische Revolutie, het nazisme en de Holocaust als voorlopig hoogtepunten? Al deze mislukkingen waren aanleiding voor twee Duitse filosofen, Max Horkheimer (1895-1973) en Theodor Adorno (1903-1969), om de verlichting aan serieuze kritiek te onderwerpen. Het resultaat was de *Dialektik der Aufklärung* (1944). Ze stonden aan het begin van een lange lijst bezwaren tegen het verlichte denken: nationalisme en de massaliteit van oorlogvoering, een elitaire, hegemoniale cultuur zowel binnen als buiten Europa, onrechtvaardige sociale verhoudingen, onderdrukkende politieke ideologieën, en, zeker vandaag, vooruitgang als hoofdverantwoordelijke voor een desastreuze klimaatontwikkeling. In het kielzog van Adorno en Horkheimer hebben nogal wat postmoderne filosofen vraagtekens gezet bij de erfenis van de verlichting. Zo betwijfelen ook zij bijvoorbeeld of de mens wel in staat is zich een voorstelling te maken van de werkelijkheid. Met het idee van het autonome individu, dat verlichtingsdenkers zo dierbaar was, maken ze eveneens korte metten. De notie van de westerse mens als rationeel wezen, beschikkend over objectiverende vermogens en in

‘Nogal wat postmoderne filosofen maken korte metten met het idee van het autonome individu. De rationele westerse mens, met objectiverende vermogens, beschouwen ze als een mythe’

staat zekere kennis te verwerven over natuur en samenleving, beschouwen ze als een mythe. Met andere woorden, het verlichtingsproject en alle daarmee samenhangende normen en waarden zijn een illusie. De voornaamste barrière op weg naar waarheid en werkelijkheid is de taal. Taal is een gevangenis waarvan de spijlen sterker zijn dan het economisch determinisme van Marx of het psychologisch determinisme van Freud. Taal heeft immers, zo stellen ze, geen enkele relatie met de werkelijkheid. En dat is inderdaad een serieus probleem. Analyse van een probleem in woorden lukt meestal nog wel. Vertaling van woorden naar werkelijkheid is vaak ongelofelijk ingewikkeld en mislukt ook veelvuldig. Bewijst

dat niet dat woord en werkelijkheid maar weinig met elkaar gemeen hebben?

Toch zijn ook vele postmoderne denkers intussen van hun geloof gevallen. Ze hebben immers een doos van Pandora opengetrokken. Dat blijkt onmiddellijk wanneer we een paar domeinen onder de loep nemen. Als alles fluïde is, wat moeten we dan met mensenrechten, democratie, burgerschap, fundamentalisme, vrijheid van meningsuiting, Salman Rushdie en misschien zelfs wel Geert Wilders – het politieke domein?

Het culturele domein schept minstens zoveel problemen. Wat moeten we met identiteit, zijn er wel vaste normen en waarden, wat is tolerantie en wat is cultuurrelativisme en hoe verhouden die twee zich tot elkaar? Ook intellectueel en wetenschapsfilosofisch zijn er problemen: is het zogenaamde culturalisme, het idee dat alle waarheden nu eenmaal cultureel bepaald zijn, niet veel te eenzijdig en gemakzuchtig? Het kan toch niet zo zijn dat concepten als ras, klasse en gender als enige bruikbaar zijn? En ten slotte: wanneer alles talig is: waar blijft dan de coherentie? In dat grote debat tussen verlichtingsoptimisme, vaak zelfs als verlichtingsfundamentalisme aangeduid en het postmodern geïnspireerde cultuurrelativisme verkeren we nu. Dat gold voor de verkiezingsdiscussie in de Verenigde Staten en het geldt voor het debat in Nederland, en het wordt gegarandeerd alleen maar feller.

Geen gemakkelijke oplossing

Ik geloof dat er een oplossing is, maar een gemakkelijke is het niet. We hebben gezien dat achttiende-eeuwse verlichtingsdenkers zelf ook al de spanning hebben gevoeld tussen het wetenschappelijke ideaal van door empirie gevoede rationaliteit en de praktijk van het onvolkomen menselijk handelen, tussen de esthetische schoonheid van de wetenschappelijke utopie en de tuchteloosheid van het leven van alledag, tussen de onbedorven natuur en een alles verwoestende cultuur. Voor de wrijving tussen een door empirie gevoede rationaliteit enerzijds en het menselijk tekort anderzijds, hebben de verlichtingsdenkers ook oplossingen aangedragen, in de vorm van voorschriften en spelregels voor de debatten over wetenschap en politiek. Juist deze spelregels vormen de blijvende erfenis van de verlichting.

Het gaat dan om eenvoudige, maar in de praktijk heel moeilijk te verwezenlijken voorschriften. Er moet een volstrekt vrije toegang zijn tot verzamelde kennis; die kennis moet ook breed verspreid worden en ten slotte moet er een vrij, publiek debat zijn, dat wil zeggen een praktisch onbegrensde vrijheid van meningsuiting; het voltaireaanse principe dat uitlatingen abject gevonden mogen worden, maar dat we tot de dood toe moeten strijden voor het recht dat soort opmer-

kingen te maken. Die spelregels garandeerden, ook in de ogen van de verlichtingsdenkers zelf, hoogstens de totstandkoming van intersubjectieve en voorlopige waarheden. Dit lijkt misschien wat armoedig, maar in de moderne wetenschap is het niet anders. De suggestie in politiek, media, maatschappij dat wetenschap eenduidige antwoorden produceert of op zijn minst zou moeten produceren, is uiterst problematisch. Ook wetenschap is uiteindelijk een permanent debat. Dat betekent overigens allerm minst dat wetenschappers 'ook maar een mening' verkondigen. Het is bijzonder spijtig dat onze koning en koningin die opinie expliciet wel zijn toegedaan. Geconfronteerd met het werk van de Amsterdamse hoogleraar Michiel Baud die onomstotelijk had vastgesteld dat de vader van de koningin op de hoogte was geweest van de oorlogsmisdaden van het regime waaraan hij mede leiding gaf, deden zijn onderzoek af als 'ook maar een mening'. Waarheid is echter niet hetzelfde als een mening. Waarheid staat weliswaar niet vast, maar evolueert en de enige methode om die waarheid te vinden is een continu debat. Waarom zou het de moeite waard zijn om voor zoiets armoedigs te strijden? Heel simpel. We hebben niets beters. ■

Verder lezen

De literatuur over renaissance, wetenschappelijke revolutie en verlichting is van een verbijsterende omvang. Hieronder volgen een paar handreikingen.

Norman Hampson, *The Enlightenment* (Londen 1990).

Anthony Grafton, *New Worlds, Ancient Texts*.

The Power of Tradition and the Shock of Discovery (Harvard 1992).

Anthony Grafton, *Defenders of the Text, The Traditions of Scholarship in an Age of Science 1450-1800* (Harvard 1991).

Erik Jorink, *Het Boeck der Natuere/Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods schepping 1575-1715* (Leiden 2006).

Lynn Hunt, Margaret Jacob en Wijnand Mijnhardt, *The Book that Changed Europe: Picart and Bernard's Religious Ceremonies of the World* (Cambridge Mass. 2010).

Peter Gay, *The Enlightenment, an Interpretation* (New York 1965-1970).

Jonathan Israel, *The Enlightenment* (inmiddels drie delen, Oxford 2001-2011).

Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800: Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

Ed Jonker, *De Geesteswetenschappelijke Carroussel* (Amsterdam 2006).

Siep Stuurman

Siep Stuurman studeerde politicologie en moderne geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 1983 promoveerde hij in Groningen op een proefschrift over verzuiling en politieke partijvorming in de late negentiende eeuw. Stuurman is emeritus hoogleraar Europese Geschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en emeritus hoogleraar Ideeëngeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn meest recente werk is een wereldgeschiedenis van het gelijkheidsdenken over cultuurgrenzen heen.

Ben Vriesema
is hoofdredacteur
van Kleio.

Kunt u zich nog veel herinneren van de geschiedenislessen op school?

Wat blijft hangen zijn aansprekende brokstukken. Van de lagere school voornamelijk de verhalen over de Tachtigjarige Oorlog met Alva in de rol van 'the bad & the ugly'. Al begreep ik niet hoe 'wij' hadden kunnen winnen van Spanje – een zo veel groter land dan Nederland.

'Uit De Reis naar de Maan, van Jules Verne, begreep ik dat er een Amerikaanse Burgeroorlog was geweest'

Wat ik echter nog precies weet, is hoe onze leraar geschiedenis op het gymnasium zijn lessen in de eerste klas begon. Hij vertelde ons dat mensen elkaar sinds het begin der tijden de hersens hadden ingeslagen. Maar in de steentijd, zo ging hij verder, begonnen ze dat te doen met behulp van speciaal daarvoor aangescherpte stenen bijlen. Toen werd er dus gereedschap gebruikt en dat markeerde het begin van de geschiedenis. Een opvatting die meer aan Marx dan aan Ranke doet denken – om misverstanden te voorkomen: de leraar in kwestie was een braaf lid van de VVD.

Boven: Siep Stuurman. Foto: Bob Bronshoff.
Onder: Dionysius van Halicarnassus.

Welk nut heeft geschiedenis volgens u?

Het woord 'nut' is mij te economisch. Het roept een calculerende burger op, niet een politieke burger. Volgens mij staat wel vast dat historische kennis en historisch redeneren ons helpt onze plaats in het heden beter te begrijpen. Dat wordt mooi uitgedrukt in de definitie van geschiedenis van Dionysius van Halicarnassus, een Griek die in de eerste eeuw voor onze jaartelling in Rome werkte: 'Geschiedenis is filosofisch onderricht door middel van voorbeelden.'

Welke historische studie of welke historische roman maakte de meeste indruk op u?

In de vierde en vijfde klas van de lagere school hadden wij een buurman, 'oom Wim', die bijna alle blauwe bandjes van Jules Verne in de kast had staan. Ik mocht er steeds twee lenen. Uit *De Reis naar de Maan* begreep ik dat er een Amerikaanse Burgeroorlog was geweest. Kapitein Nemo bleek, in de slotscène van *Het Geheimzinnige Eiland*, een Indiase prins te zijn die de grote opstand van 1857 tegen de Britten had geleid. Hector Servadac bevatte ironische verhalen over de rivaliteit tussen het Franse en het Britse Imperium. Phileas Fogg reisde pijlsnel de wereld rond, en redde en passant een Indiase weduwe van de brandstapel. Michael Strogoff gaf indrukken van het tsarisme en de onvoorstelbare afstand van Petersburg tot Irkoetsk.

Alle verhalen van Verne bezongen de moderne techniek en de vindingrijkheid van de Europeanen en Amerikanen. Dat ik in mijn lagerschooltijd een betekenisvol beeld van de negentiende eeuw kreeg – de eeuw van imperialisme, vrijheidsliefde, stoom, ijzer en elektriciteit – was meer te danken aan Jules Verne dan aan het geschiedenisonderwijs. Op de middelbare school las ik onder andere *The Ides of March* van Thornton Wilder, een brievenroman over de dood van Julius Caesar, en *Romulus der Grosse*, een ernstige komedie over de ondergang van Rome van de Zwitserse toneelschrijver Friedrich Dürrenmatt. Beide auteurs leerden me het Romeinse Rijk als probleem te zien in plaats van als erfgoed.

Welke historische periode spreekt u het meest aan?

De laatste vijftien jaar heb ik mij beziggehouden met de wereldgeschiedenis van het menselijk denken, 'global intellectual history'. De twee grote draaipunten daarin zijn het lange axiale tijdvak (ruwweg van 500 voor Christus tot 700 na) en de verlichting. In die twee tijdperken worden de grondslagen van het denken opnieuw gelegd. In mijn laatste boek, *The Invention of Humanity: Equality and Cultural Difference in World History*, spelen deze twee draaipunten een hoofdrol.

Scène uit *La Nuit de Varennes*.

Welke historische film heeft de meeste indruk op u gemaakt? Waarom juist deze?

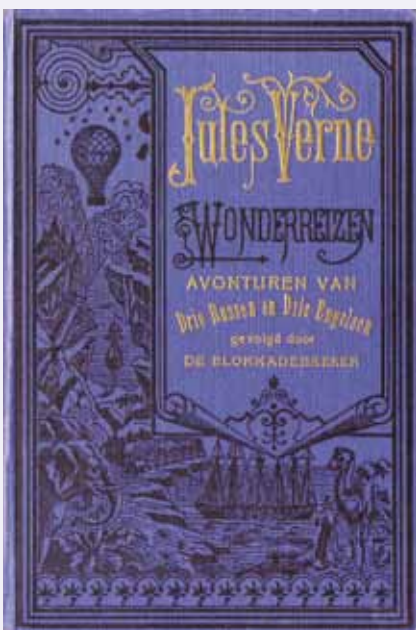
Ongetwijfeld *La Nuit de Varennes* (in het Italiaans *Il Mondo Nuovo*) van Ettore Scola. De film gaat over de poging van Lodewijk XVI in juni 1791 om Parijs te ontvluchten en met Pruisische steun de macht te heroveren. Wat de film historisch zo waardevol maakt is dat iedereen eigenlijk bang is voor wat er te gebeuren staat. De toekomst is open en angstaanjagend. De 'schijn' is net zo reëel als de 'realiteit'. Zoals Thomas Paine het in de film zegt: 'Nous avons tous peur.'

Denkt u dat de historische canon nut heeft voor het geschiedenisonderwijs?

De historische canon van Nederland is een gigantische gemiste kans. Het historische landschap was versplinterd en de historici wisten niet meer waarheen en waartoe. Het had het moment kunnen zijn om een wereldhistorisch perspectief op de rails te zetten en daarmee een nieuw verleden te exploreren dat de komende generaties kennis en begrip zou kunnen bijbrengen voor de 'global future' die hun lot zal zijn. In plaats daarvan kregen we een ervaring van het methodologisch nationalisme.

Hoe vindt u dat geschiedenisonderwijs aan een middelbare school moet worden gedoceerd?

Door diep in te gaan op 'kleine' voorbeelden en te laten zien hoe zich daarin grote historische trends en crises refracteren. Op die manier kunnen we leerlingen inlevingsvermogen bijbrengen en tegelijk een beter begrip van historische trends en omslagpunten. ■

Een onontkoombaar lot

De ondergang van de Romanovs

Tsaar tegen wil en dank: dat werd de jonge Nicolaas Romanov toen zijn vader, Alexander III, in 1894 onverwacht overleed. Nicolaas was nooit bij staatszaken betrokken geweest en voelde zich niet in staat het uitgestrekte Russische Rijk te besturen. Uit onmacht koos hij voor de reactionaire, repressieve regeerstijl van zijn vader, die in het revolutiejaar 1917 zijn ondergang zou betekenen.

Nicole van der Steen
is redacteur van Kleio.

In de Hermitage Amsterdam is op dit moment een tentoonstelling te zien over de laatste tsaar en zijn gezin. Nicolaas II was getrouwd met zijn grote liefde, de Duitse prinses Alix van Hessen-Darmstadt, een kleindochter van koningin Victoria. Hijzelf was ook gerelateerd aan het Britse koningshuis: zijn moeder was een zus van koningin Alexandra (1901-1910). Haar zoon koning George V (1910-1936) was dus zijn volle neef (en ook, via Victoria, een volle neef van Alix).

Hemofilie

Toen Alix' oudere zus trouwde met een Russische grootvorst leerden de twee, tieners nog, elkaar kennen en vielen zij onmiddellijk voor elkaar. Tien jaar later overleed de tsaar en traden zij in

het huwelijk. Een jaar later werd het paar officieel gekroond tot de nieuwe tsaar en tsarina van het Russische Rijk. Het huwelijk leverde lange tijd geen troonopvolger op. Wel vier, overigens beeldschone, dochters. In toenemende wanhoop nam tsarina Alexandra haar toevlucht tot occulte middelen. Na eindeloos bidden op gewijde plaatsen werd dan toch in 1904 een zoon geboren, Aleksej, die aan hemofilie bleek te lijden. Deze erfelijke ziekte kwam in de uitgebreide familie van koningin Victoria veel voor bij de mannelijke leden; veel vrouwelijke leden waren drager. Bij de kleine Aleksej bleken na valpartijen inwendige bloedingen op te treden, waar destijds nog geen behandeling tegen was. Grigori Raspoetin, een Siberische boer met veronderstelde genezende

**100 JAAR
GELEDEN**

gaven, werd in 1907 het paleis binnengehaald en bleek de bloedingen van de jongen keer op keer te kunnen stoppen. De emotionele afhankelijkheid van Alexandra van deze duistere figuur riep steeds meer weerstand op, ook omdat Raspoetin via haar politieke beslissingen beïnvloedde. Dat lukte hem vooral toen Alexandra in 1915 het land moest leiden, omdat Nicolaas aan het front was. Het volk wist niets van de ziekte van de tsarevitsj en veronderstelde een seksuele relatie tussen de

tsarina en de gebedsgenezer, die openlijk promiscue was. Alexandra veranderde door de bezorgdheid om haar zoon in een voor buitenstaanders onbegrijpelijke en onbenaderbare vrouw, die zulke ernstige toevallen kreeg dat ze in een rolstoel vervoerd moest worden.

Verzoeken van het hof om Raspoetin weg te sturen hielpen niet; het overleven van de troonopvolger had de hoogste prioriteit. De tsaar was veel minder overtuigd van de onmisbaarheid van de gebedsgenezer, maar wel bezorgd om het welzijn van zijn vrouw en bovendien bang dat zij, in geval van overlijden van zijn zoon, hem de schuld zou geven. Nicolaas had een wet uit 1797, waarin uitgesloten werd dat ooit een vrouwelijke Romanov op de troon zou komen, kunnen herroepen en zo via zijn dochters de monarchie kunnen veiligstellen, maar dat deed hij niet en daarmee bleef Raspoetins invloed onverminderd groot. Uiteindelijk werd de – overigens valse – monnik, in december 1916, door drie monarchisten uit de hoogste kringen vermoord. Eigenlijk was het toen al te laat: de reputatie van de tsarina, en via haar die van de tsaar, was al zo beschadigd dat de monarchie niet meer te redden was.

‘De bloedige’

Achteraf gezien werd de ondergang van de Romanovs al ingezet bij de kroning van Nicolaas II in mei 1896. Op het Chodynkaveld hadden zich honderdduizenden mensen verzameld, omdat voedsel en souvenirs zouden worden uitgedeeld. ►

Demonstranten verzamelen zich voor het Winterpaleis in Sint-Petersburg tijdens de Russische Revolutie in 1917. Getty Images en Hulton Archief. Onder: Pluchen speelgoedbeer, 1900-1910. State Hermitage Museum, Sint-Petersburg. Linkerpagina: Foto van tsaar Nicolaas II met zijn vrouw en kinderen in 1914. Boissonnas en Egger, Staatsarchief van de Russische Federatie.

Rechts: Tsaar Nicolaas II en tsarevitsj Aleksej, 1907. Foto: graaf onbekend. Onder: Japon van crèmekleurige geplisseerde crêpe de Chine, was van een dochter van Nicolaas en Alexandra, 1910-1917. State Hermitage Museum, Sint-Petersburg.

Toen het gerucht zich verspreidde dat er niet voldoende was voor iedereen, begonnen de mensen te dringen en werden duizenden vertrappt in de loopgraven waarmee het veld doorsneden was. De tsaar en tsarina waren diep geschokt en wilden de verdere feestelijkheden afgelasten, maar het grote bal 's avonds was door Frankrijk bekostigd en moest doorgang vinden. Dat zij de volgende dag de gehele dag slachtoffers bezochten en dat Nicolaas zijn privévermogen aansprak om de nabestaanden te compenseren, mocht niet meer baten: Nicolaas stond voortaan bekend als 'de bloedige'. Aan die bijnaam droeg ook de tragedie van januari 1905 bij, toen de hongerende bevolking van Sint-Petersburg zich met een petitie verzamelde bij het Winterpaleis en door de tsaristische lijfwachten uiteen werd geschooten. Er vielen duizenden slachtoffers. Nicolaas was niet in het paleis aanwezig geweest en had niet zelf het bevel tot schieten gegeven, maar dat geloofde niemand.

In de jaren erna verloor de monarchie steeds meer steun onder zowel het volk als de intelligentsia, hoewel Nicolaas verschillende hervormingen doorvoerde en de economie aanvankelijk bloeide. De viering in 1913 van driehonderd jaar Romanovs op de troon, waarbij de familie een rondreis door hun rijk maakte, kon al op weinig

enthousiasme rekenen. Toen de Eerste Wereldoorlog een uitputtingsslag bleek en Nicolaas het opperbevel niet aankon, escaleerden de protesten tot de Februarirevolutie van 1917, waarbij een einde kwam aan de monarchie.

Intiem en fascinerend

De tentoonstelling in de Hermitage begint met een nagebouwd gedeelte van een beroemde passage in Sint-Petersburg rond de eeuwwisseling. De etalages zijn hier de vitrines voor uiteenlopende voorwerpen uit die tijd, uit alle lagen van de bevolking. Er staan adellijke baljurken uitgestald naast vaatwerk voor het leger, propaganda-affiches uit de oorlog naast de porseleinen klederdrachtpoppetjes die de tsaar voor zijn verjaardagen kreeg. Op de muren hoog boven de vitrines worden historische foto's geprojecteerd met scènes uit de oorlog en de revoluties. Op de

'Ontroerend zijn de teddybeer, de kindertekeningen, de kleine pluchen kat en de romantische prinsessenjurken die worden getoond'

achterwand komt in een paar minuten film het leven van de tsaar met zijn gezin voorbij, van de uitbundige kroning tot de identificatie en begrafenis van hun verminkte lichamen. In de overige zalen wordt dat verhaal nog eens stap voor stap verteld aan de hand van een ongelooflijke verzameling persoonlijke eigendommen. Juist die voorwerpen maken de tentoonstelling intiem en fascinerend: deze bijzonder fotogenieke familie bestond uit echte mensen, met hun eigenaardigheden en zwakheden en hun onvermogen op de naderende rampen in te spelen.

Achteraf is het verbijsterend hoe de kinderen werden afgeschermd van de echte wereld: de vier meisjes klampten zich vast aan elkaar en bleven lang kinderlijk, ook de oudste twee grootvorstinnen die in 1918 al getrouwd (en dus gered) hadden kunnen zijn. Ze mochten hun huwelijkspartners echter zelf kiezen en dat hadden ze nog niet gedaan. Ontroerend zijn de teddybeer, de kindertekeningen, de kleine pluchen kat en de romantische prinsessenjurken die worden getoond. Van Aleksej zijn er militaire uniformen in kindermaatjes, naast de grote van zijn vader. Het dagboek van Alexandra ligt opengeslagen bij de dag vóór de gruwelijke executie in de kelder: ze heeft op de lege bladzijde alvast de datum genoteerd. Haar laatste bericht gaat over het welbevinden van 'Baby', de veertienjarige Aleksej.

Maatschappelijk lapwerk

In deze tentoonstelling wordt de houding van Nicolaas en Alexandra nogal negatief belicht, alsof ze alles over zichzelf hebben afgeroepen. In werkelijkheid had het instituut monarchie zijn langste tijd gehad en ging Nicolaas onhandig om met de roep om hervormingen. Hij deed wel degelijk zijn best voor zijn volk, samen met prima ministers, maar het bleef voornamelijk bij maatschappelijk lapwerk. De expositie maakt duidelijk dat hij voor hevige kritiek kon vluchten in de warmte en vertrouwdheid van zijn gezin. En juist daardoor verzuimde hij het autoritaire bestuursstelsel te hervormen. De ondergang van de monarchie moet een fatale combinatie zijn geweest van persoonlijke zwakheden, de nieuwe politieke stromingen die Rusland hadden bereikt, de erfenis van de vorige tsaar en de zich voortslepende Eerste Wereldoorlog; een autocraat met een zacht karakter en weinig ruggengraat was daar niet tegen bestand.

Onontkoombaar dringt de gedachte zich op dat de familie haar vreselijke lot had kunnen ontlopen. Heel even heeft de Britse koning George het plan gehad zijn neef en nicht met hun kinderen in Groot-Brittannië asiel te verlenen. Dat stuitte in regeringskringen echter op zoveel angst voor revolutionaire onrust dat het werd afgeblazen. Zo kon het gebeuren dat alle gezinsleden, nadat ze door de bolsjewieken door het halve rijk waren vervoerd en werden vastgehouden onder steeds slechtere omstandigheden, in de nacht van 16 op 17 juli 1918 de kelder van het Ipatjev-huis zijn ingelokt. Ook het hondje, de lijfarts, de huisknecht, de kok en de hofdame gingen mee. Daar werd het gehele gezelschap op last van Lenin vermoord: eerst met pistoolschoten, maar toen bleek dat dat niet afdoende was – de Romanovs hadden edelstenen in hun ondergoed genaaid waarop de kogels afketsten – werd het werk met bajonetten afgemaakt. De lichamen werden kilometers verderop in een diepe mijnschacht gegoooid, nadat

vergeefs was geprobeerd ze te verbranden. Al snel ging het gerucht dat Aleksej en Anastasia het bloedbad hadden overleefd en naar het Westen waren ontsnapt. Een hele serie pretendenten kwam bovendien, van wie Anna Anderson zo beroemd werd dat er een televisieserie over haar werd gemaakt. In 1979 werden de overblijfselen van de familie gevonden, waarbij de lichamen van Aleksej en een van de dochters ontbraken. De vondst werd onder het Sovjetregime geheimgehouden; het Ipatjev-huis was in 1977 al gesloopt, omdat het te veel bedevaartgangers trok. Na de val van de Sovjet-Unie werden de lichamen van de Romanovs geïdentificeerd en herbegraven. In 2007 werden in een klein graf meer verbrande resten gevonden, die na DNA-onderzoek van Aleksej en zijn zus Maria bleken te zijn. Inmiddels zijn de leden van het gezin van de tsaar heilig verklaard; bij de mijnschacht waar hun stoffelijke overschotten gevonden zijn, hebben zij ieder een eigen kerk. Waar het Ipatjev-huis stond, staat nu de Kathedraal op het Bloed, met in de executiekelder een herdenkingsruimte. ■

De nagebouwde passage uit Sint-Petersburg op de tentoonstelling 1917. *Romanovs & Revolutie. Het einde van een monarchie in de Hermitage Amsterdam.* Evert Elzinga, 2017.

Romanovs & Revolutie

De tentoonstelling 1917. *Romanovs & Revolutie. Het einde van een monarchie* is tot en met 17 september te zien in de Hermitage Amsterdam.

Verder lezen

Edward Radzinsky, *De Laatste Tsaar* (Amsterdam 2001). Een reconstructie aan de hand van dagboeken, brieven en archiefstukken.

Robert Alexander, *De Keukenjongen* (Weert 2003). Roman over de laatste dagen van de Romanovs en de mogelijke ontsnapping van Aleksej en Maria.

Helen Rappaport, *De gezusters Romanov* (Houten 2015). Biografie van de zusjes Romanov, gebaseerd op dagboeken en brieven en andere bronnen.

Papier is geen waarheid

Leerlingen onderzoeken dagboeken als bron

In *Wij weten niets van hun lot* (2012) gaat historicus Bart van der Boom in op de vraag in hoeverre gewone Nederlanders op de hoogte waren van de gruwelijke gebeurtenissen in Oost-Europa. Om deze vraag te beantwoorden onderzoekt Van der Boom 164 egodocumenten, voornamelijk dagboeken, waarvan een derde afkomstig van Joodse Nederlanders. In een opdracht voor bovenbouw havo/vwo onderzoeken leerlingen in hoeverre dagboeken betrouwbaar zijn als bron.

Arnoud Aardema is vakdidacticus geschiedenis aan de Radboud Docenten Academie.

De geschiedschrijving over Nederlanders tijdens Duitse bezetting is zeventig jaar na dato allerminst afgesloten. Historici hebben afgelopen decennia diverse morele dilemma's en problemen besproken waar Nederlanders mee kampten tijdens de bezetting.¹ De oude tegenstelling tussen goed en fout is ingeruild voor meer nauwkeurig onderzoek naar de handelingsruimte van verschillende typen betrokkenen – van daders, medeplichtigen tot slachtoffers. Een terugkerend thema is de verwondering over het feit waarom Nederlanders zo weinig deden tegen de deportaties van hun Joodse landgenoten.

Discussie

Op basis van de dagboeken trekt Van der Boom in *Wij weten niets van hun lot* de conclusie dat de Nederlandse bevolking sterk anti-Duits was en de Jodenvervolgung niet steunde. De gewone Nederlander, waaronder ook het Joodse deel, wist dat

Geschiedenis Prijs in 2012, lokt het werk ook een hevige discussie uit tussen historici en Van der Boom die niet alleen in vakbladen wordt gevoerd maar ook in de landelijke pers.² De kritiek op Van der Boom richt zich zowel op de inhoudelijke als de methodologische kant van het onderzoek.³ Dat het beeld van de Holocaust in de bezettingstijd diffuus en fragmentarisch was, wordt niet betwist. Maar in zijn conclusie zinspeelt Van der Boom met de gedachte dat een accuratere kennis van de Holocaust tot ander gedrag zou hebben geleid, bij zowel Joodse als niet-Joodse Nederlanders. Als de gewone Nederlander meer had geweten over de Holocaust was de bereidheid om Joodse landgenoten te helpen groter geweest en hadden de Joden zich ook meer verzet. Het tweede punt van kritiek is de wijze waarop Van der Boom tot deze conclusies komt. Critici stellen vragen bij de manier waarop hij met de dagboeken omgaat. Hij zou te weinig oog hebben voor de specifieke functies die een dagboek heeft en de invloed daarvan op de inhoud van de tekst. Zo is het ontbreken van expliciete verwijzingen naar de Holocaust in de dagboeken een belangrijk argument om zijn inhoudelijke conclusies te onderbouwen. Zijn tegenstanders stellen echter dat dagboeken net zo veel verhullen als ze laten zien. Bewust of onbewust wordt ook in dagboeken bepaalde kennis verdrongen of weggelaten.

Bronopdracht

De vervolging en vernietiging van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog is een onderdeel van de geschiedenislessen dat veel interesse bij leerlingen opwekt. Om leerlingen kennis te laten maken met de problematiek van het debat, het gebruik van dagboeken als bron en de relatie tussen weten en handelen, heb ik een bronopdracht gemaakt voor de bovenbouw van havo

'Door de verschillende overwegingen en dilemma's krijgen de leerlingen meer inzicht in de situatie waarin de Joden zich bevonden'

Boven: Pagina uit het dagboek van Etty Hillesum. Zij hield dit dagboek bij tussen 9 maart 1941 en 7 september 1943. Geheugen van Nederland. Rechts: Joden in Polen worden naar het treinstation gebracht voor deportatie naar de concentratiekampen. April of mei 1943. United States Holocaust Memorial Museum.

het lot dat de Joden wachtte in Oost-Europa weinig goeds zou brengen, zoals gedwongen arbeid, honger en ziekten. Specifieke kennis van de *Endlösung* ontbrak echter, men wist niet precies wat daar gebeurde. Het ontbreken van precieze kennis over de Holocaust in Oost-Europa is volgens Van der Boom van groot belang om het handelen van Joodse en niet-Joodse Nederlanders tijdens de bezetting te begrijpen. Als deze precieze kennis meer aanwezig was geweest hadden gewone Nederlanders, Joods en niet-Joods, actiever verzet gepleegd. Naast uitingen van lof, het boek wint de Libris

en vwo (te vinden op de website van *Kleio*). De opdracht bestaat uit een selectie van fragmenten uit egodocumenten, waaronder dagboeken die Van der Boom in zijn onderzoek heeft gebruikt. Totaal tweeëntwintig bronfragmenten zijn geselecteerd, verdeeld over acht personen. Het persoonlijke, het 'geheimzinnige' en de focus op individuele, tastbare verhalen maakt de opdracht voor leerlingen heel aansprekend en zorgt dat ze de opdracht induiken.

De leerlingen gebruiken de bronfragmenten om een centrale vraag te beantwoorden: wat wisten Joodse Nederlanders van 'het lot' dat ze te wachten stond? De opdracht richt zich dus specifiek op Joodse Nederlanders. Om de centrale vraag te beantwoorden worden drie deelvragen gesteld. Hoe vergaarden de Joden informatie over wat er gebeurde in Oost-Europa? Op welke wijze reageerden zij op de maatregelen van de Duitse bezetter? En tot slot, op welke wijze werd het handelen van de dagboekschrijvers beïnvloed door wat zij wisten?

De hoeveelheid bronnen en tekst zorgen in de klas in eerste instantie voor gezucht en gesteun. De les heeft voor leerlingen in eerste instantie namelijk een abstract en filosofisch karakter door de focus op 'wat is weten'? Wanneer heb je kennis van iets? En in hoeverre komt het handelen van mensen daar uit voort? De persoonlijke verhalen in de bronnen wakkeren echter de interesse en aandacht bij leerlingen aan. Ze willen de gruwelijkheden begrijpen en gaan door de persoonlijke verhalen in de bronnen met de vragen aan de slag. Tijdens de opdracht merken leerlingen op dat de Joodse Nederlanders verschillend reageerden op de maatregelen van de Duitse bezetter. Bijvoorbeeld door zich te verzetten (in de vorm van onderduiken, vluchten of zelfmoord plegen), door deportatie te voorkomen door gebruik te maken van legale middelen of mee te gaan met het systeem (door bijvoorbeeld een vrijstellingsbrief te bemachtigen) of door zich te melden bij de autoriteiten voor deportatie. Het hardnekkige beeld dat Joden zich vrij passief hebben laten afvoeren naar de kampen, een zekere dood tegemoet, wordt hiermee ontkracht. Veel Joden maakten bewuste, maar ongewisse keuzes. Het verhaal over verpleegkundige Claartje van Aals maakt leerlingen duidelijk dat in schijnbaar een en dezelfde situatie verschillende overwegingen en dilemma's een rol speelden bij keuzes die mensen maakten.

Het listige karakter van dagboeken als bron komt duidelijk uit de klas naar voren. Niet alles wordt toevertrouwd aan het papier, zoals Gabriel Italie niet in zijn dagboek schrijft dat zijn zoon is gevlucht. Ook merken leerlingen op dat dagboeken een specifiek doel kunnen hebben, bijvoorbeeld om als troost te dienen, bijvoorbeeld bij Etty Hillesum.

Begrippen als uitroeiing, vernietiging en moordpartij, die in de bronnen naar voren komen, zijn een valkuil. Deze hebben voor ons tegenwoordig een duidelijke betekenis en lading, mede gevormd door de foto's en de ervaringen van de overlevenden van de concentratie- en vernietigingskampen. Vooral de havo-leerlingen vinden het moeilijk daarvan los te komen.

Fragmentarisch beeld

In de nabespreking concluderen leerlingen dat de Joodse Nederlanders een fragmentarisch beeld hadden en dat dit beeld vooral werd gevormd op basis van geruchten en van horen zeggen.⁴ Door de verschillende overwegingen en dilemma's krijgen de leerlingen meer inzicht in de situatie waarin de Joden zich bevonden. De dagboekfragmenten helpen de leerlingen hierbij, maar kunnen niet letterlijk worden genomen. Ondanks het fragmentarische beeld van de Holocaust blijven leerlingen zichzelf de vraag stellen waarom toch nog veel Joodse Nederlanders zich melden voor deportatie. Het is daarom belangrijk om de opdracht te verbinden aan de patronen en mechanismen van onderdrukking die tijdens de bezetting gangbaar waren, aan de omstandigheden waarin Joden verkeerden die met gezin en familie voor grote dilemma's stonden, en aan de problemen met het vinden van onderduikplaatsen. ■

¹ Onlangs verscheen van de hand van Frits Boterman een overzichtswerk over Nederland tijdens de bezetting: *Duitse daders. Jodenvervolgning en de nazificatie van Nederland*.

² Verschillende artikelen zijn verschenen in o.a. *De Groene Amsterdammer*, *NRC Handelsblad* en *Tijd voor Geschiedenis*.

³ J. Cohen, 'Hoe cruciaal is onwetendheid', *NRC Next*, 9 april 2013.

⁴ Voor veel Joden was dat voldoende zich te onttrekken aan de deportatiebevelen. Een groot deel van de eerste oproepen werden genegeerd. Uiteindelijk dook naar schatting een vijfde deel van de Joodse bevolking onder.

Verder lezen

Een selectie van publicaties uit het debat over het boek *Wij weten niets van hun lot*.

R. Ensels en **E. Gans**, 'Wij weten iets van hun lot', *De Groene Amsterdammer*, 12 december 2012.

B. van der Boom, 'Ook die Joodse verraders zijn interessant', *De Groene Amsterdammer*, 9 januari 2013.

J. Cohen, 'Hoe cruciaal is onwetendheid', *NRC Next* 9 april 2013.

C. Morina, 'The Bystander in Recent Dutch Historiography' in: *German History* Vol.32 no. 1, pp. 101-11.

Lesmateriaal

Het lesmateriaal, dat mede tot stand kwam met de hulp van Remco Ensels, is te downloaden via de website van *Kleio*: www.vgnkleio.nl/kleio.

Portret van Johan
van Oldenbarnevelt
geschilderd door
Michiel Jansz van
Mierevelt, ca. 1590-
1624. Rijksmuseum
Amsterdam.

Van Oldenbarnevelt

De mythe van de vermoorde onschuld

Laatste woorden kunnen een diepe indruk maken. Zo ook die van een voorname oude man die op een mooie lentedag de treden van het schavot beklimt. De beul wacht hem op. De veroordeelde neemt vervolgens de tijd om zich tot het publiek te richten: 'Mannen, geloof niet dat ik een landverrader ben. Ik heb altijd oprecht en vroom gehandeld, als een goed patriot, en zo zal ik ook sterven.'

Kleio gaat wat dieper in op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrondinformatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Johan van Oldenbarnevelt wordt onthoofd (1619)*.

Om het de beul makkelijker te maken ontbloot knecht Jan Francken de hals van zijn meester. En terwijl de grijsaard zijn handen opheft tot zijn hemelse Vader, maakt een slag van het zwaard een einde aan zijn leven. Het hoofd valt op het zand. Bloed spuit uit zijn romp. Het is 13 mei 1619. Van Oldenbarnevelt – eenenzeventig jaar – is onthoofd.

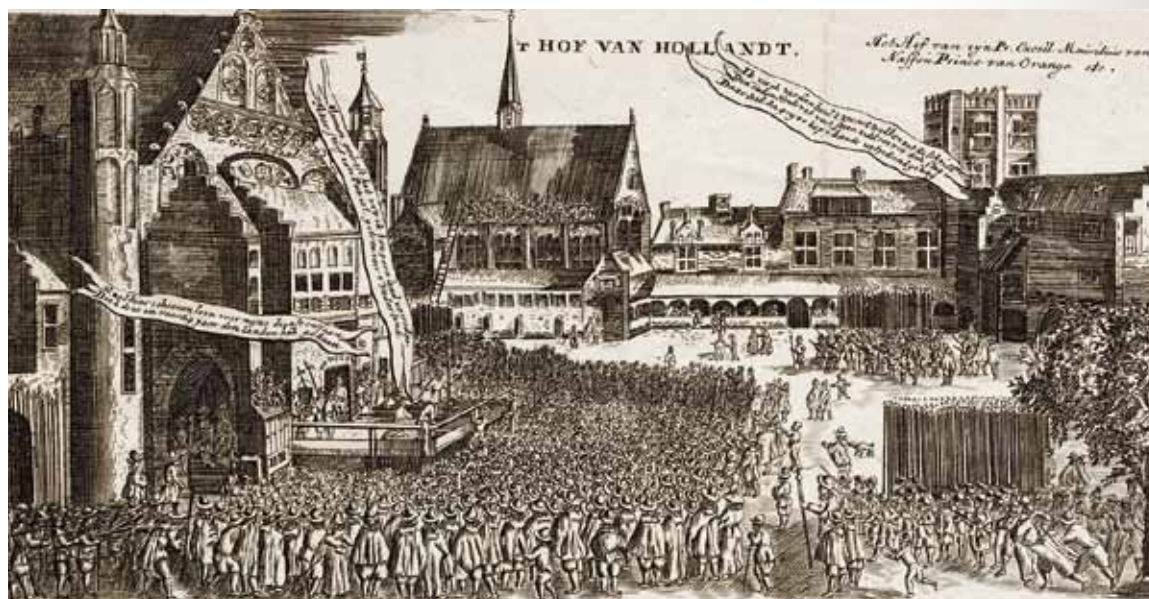
'Is dit nu mijn loon voor drieënveertig jaar trouwe dienst aan het land?' vroeg Van Oldenbarnevelt toen hij het vonnis van zijn rechters had aangehoord. Hij had het land groot gemaakt. Sinds 1586 had Van Oldenbarnevelt na de dood van Willem van Oranje in de functie van landsadvocaat leidinggegeven aan de nog jonge Republiek. Met zijn niet aflatende ijver had hij ervoor gezorgd dat er in een cruciale fase van de strijd tegen Spanje eenheid was in het land, dat de legers betaald konden worden en er steun was van belangrijke bondgenoten. De belangrijkste leidsman van Holland had natuurlijk nooit voorzien dat hij zou struikelen over een theologische controverse over de predestinatie. Een professorenruzie die begon aan de Leidse universiteit breidde zich als een olievlek uit over de kerk en over het land. In liederen, schotschriften, preken en pamfletten werd de strijd gevoerd. Van Oldenbarnevelts optreden tijdens de bestandstwisten zou hem uiteindelijk fataal worden.

Om de ondergang van de landsadvocaat te kunnen begrijpen moeten we onze blik dus richten op een kerkstrijd. Waar ging de ruzie over? Waarom raakte het land zo verdeeld?

Arminius versus Gomarus

De Amsterdamse predikant Jacobus Arminius werd in 1603 hoogleraar aan de pas opgerichte universiteit te Leiden. Daar kwam hij al snel in conflict met zijn collega Franciscus Gomarus. Het conflict spitste zich toe op de predestinatieleer. Luther en Calvijn hadden in navolging van kerkvader Augustinus geleerd dat een mens zijn zaligheid niet op eigen kracht kan bereiken door een vroom leven te leiden. Alleen de mensen die door Gods genade het geloof in Christus geschonken is, worden gered. God heeft van tevoren besloten een deel van de mensen te redden uit hun zondige staat en een deel van de mensen te verwerpen op grond van hun zonde. Deze beslissing van God wordt ook wel predestinatie genoemd en Calvijn en zijn volgelingen geloofden dus in een dubbele predestinatie, omdat niet alleen de verkiezing maar ook de verwerping onderdeel is van Gods beslissing. Arminius had niet zozeer moeite met het eerste maar wel met het tweede deel van de predestinatiedachte, de verwerping. Als de verwerping van de mensen van tevoren al besloten is door God, leidt dat ertoe dat God de oorzaak is van de zonde, aangezien de zondigheid van de mensen noodzakelijk voortkomt uit de verwerping. Arminius en na hem de arminianen vonden dit godslasterlijk. Vandaar dat hij van mening was dat mensen de vrijheid hadden het geloof en de genade die God aanbood af te wijzen. Ongeloof werd op die manier de schuld van de mensen zelf. Volgens Gomarus en zijn aanhangers raakten deze opvattingen het hart van de gereformeerde theologie. Voor hen stond het principe van het *sola gratia* op het spel. Als de mens de genade af kan wijzen, dan doen de arminianen de deur een heel ►

Matthijs Wieldraaijer
is redacteur van Kleio.

Een prent van de executie van Van Oldenbarnevelt op het Binnenhof in Den Haag. Gemaakt door Jan Luycken, ca 1619. Amsterdams Museum.

Portret van Jacobus Arminius, geschilderd door Hieronymus van der Meij in de achttiende eeuw. Gebaseerd op een portret gemaakt door Michiel Jansz van Mierevelt, ca. 1687-1761. Universiteit Leiden.

klein beetje open voor de vrije wil en dit was volgens gomaristen onverenigbaar met het idee dat mensen alleen door de genade van God worden gered. Vandaar dat Gomarus tegenover de Staten van Holland, die bemiddelden in het conflict, in 1608 verklaarde dat hij met Arminius' opvatting over de predestinatie niet voor Gods rechterstoel wilde verschijnen.

Verscheurde kerk

Arminius stierf in 1609 en zou dus niet meer meemaken hoe zijn theologie de kerk verscheurde en het land op de rand van een burgeroorlog zou brengen. De hofpredikant Uytenbogaert ontwikkelde zich tot voorman van de arminianen. Om een doorbraak te forceren in het conflict vroeg Van Oldenbarnevelt Uytenbogaert om de arminiaanse opvattingen in een verzoekschrift weer te geven. Dit deed hij in een *remonstrantie* die in 1610 werd ingediend bij de Staten van Holland. Sindsdien worden de arminianen ook wel remonstranten genoemd. Van Oldenbarnevelt was ook inhoudelijk betrokken bij de opstelling van dit geschrift, waarin niet alleen de arminiaanse theologie werd samengevat, maar ook werd gepleit voor herziening van de door de gereformeerde kerk al aangenomen geloofsbelijdenissen. Tevens werd opgekomen voor het gezag van de staat over de kerk. Hun tegenstanders reageerden op deze remonstrantie met een *contraremonstrantie*, vandaar de benaming contraremonstranten. In de contraremonstrantie veroordeelden zij de remonstrantse opvattingen en stelden zij dat de geloofsbelijdenissen niet hoefden te worden herzien en dat alleen kerkelijke vergaderingen zeggenschap hadden over de leer van de gereformeerde kerk en niet de overheid. Als de gewone kerkelijke procedures waren gevolgd, dan hadden de remonstranten geen schijn van kans

gehad. In de meeste provincies van de Republiek kwam het remonstrantisme namelijk niet van de grond. De contraremonstranten waren overal in de meerderheid. Had de kerk het voor het zeggen gehad, dan zou een nationale synode de remonstrantse opvattingen hebben veroordeeld. De remonstranten wisten dat zelf ook wel. Daarom riepen zij de hulp van de Staten van Holland in, de machtigste provincie van de Republiek. Het kerkelijke conflict kreeg daarmee een politieke dimensie.

Achteraf kunnen we vaststellen dat de twisten tussen remonstranten en contraremonstranten uit de hand zijn gelopen, omdat Van Oldenbarnevelt en zijn politieke medestanders zich ermee gingen bemoeien. Zij pleitten voor tolerantie voor alles wat niet de kern van het geloof raakte. Dat betekende wel dat de overheid meende te kunnen bepalen wat de kerk diende te geloven om de hemelse zaligheid te bereiken. Op initiatief van Van Oldenbarnevelt stelde de briljante pensionaris van Rotterdam, Hugo de Groot, de *Resolutie tot vrede van de kerken* op, die in 1614 door de Staten van Holland werd aangenomen. Daarin werd opgeroepen tot verdraagzaamheid op basis van het onderscheid tussen leerstukken die de kern van het geloof raakten en leerstukken die niet-essentieel waren. Ook stelde het dat de overheid gezag had over de kerk. De overheid behield zich dus het recht voor te bepalen of de remonstrantse opvattingen tot de kern van het geloof behoorden of niet.

Escalatie

De Staten van Holland stelden zich onder leiding van Van Oldenbarnevelt niet op als een neutrale arbiter die probeerde te bemiddelen in een kerkelijk conflict, maar ontpopten zich als de machtige stoottroepen van de remonstranten die het contraremonstrantse verzet probeerden te breken. De contraremonstranten moesten worden verslagen om de gereformeerde kerk op een nieuwe leest te schoeien zodat theologische twisten voortaan tot een minimum beperkt zouden worden. Aldus werd de staatsmacht ingezet om de gereformeerde kerk om te buigen in remonstrantse zin. Overal waar het arminianisme de overhand had, dwongen de stedelijke overheden, gesteund door Van Oldenbarnevelt, met harde hand de contraremonstranten zich te conformeren aan het door de overheid opgelegde beleid. Contraremonstrantse predikanten van hun kant konden het niet verteren dat de overheid voorschreef wat zij dienden te geloven en hoe zij dienden te preken. Waarom zouden zij de ketterij, deze gruwelijke zonde, in hun midden moeten dulden? Daarom scheidden vele contraremonstranten zich af en gingen eigen kerkdiensten beleggen en eigen kerkelijke vergaderingen. Naar verloop van tijd was de scheuring in de gereformeerde kerk compleet, vooral in de provincie Holland. In veel steden ging dit gepaard met opstootjes en verstoringen van de orde. Voor Van Oldenbarnevelt was het echter

onbestaanbaar dat het wettig overheidsgezag werd aangetast. Toen uiteindelijk stadhouder Maurits zich met zijn demonstratieve kerkgang bij de contraremonstranten in het conflict mengde, besloot Van Oldenbarnevelt in 1617 een resolutie aan te nemen die de geschiedenisboekjes inging als de *Scherpe Resolutie*.

‘De Staten van Holland stelden zich niet op als een neutrale arbiter, maar ontpopten zich als de machtige stoottroepen van de remonstranten’

Van Oldenbarnevelt koos daarmee voor de autoritaire oplossing. Het omvatte enkele bepalingen die tot doel hadden de stadsbesturen tegen oproer te beschermen en eenheid af te dwingen. Voor handhaving van de orde werden waardgelders, speciale huurtroepen met een bijzondere eed, aangesteld. En gewone soldaten werd opgedragen de Provinciale Staten te gehoorzamen en niet de bevelen van de stadhouder. Bovendien werd de provinciale soevereiniteit tot een onaantastbaar leerstuk verheven, zelfs als dat de eenheid van de Republiek in gevaar zou brengen. De andere provincies waren namelijk al lang voorstander van een nationale synode. Maar Holland bleef hardnekkig tegenstribbelen. De unie dreigde uit elkaar te vallen. Het antwoord van ►

De uittocht van remonstrantse theologen uit Den Haag, op 6 juli 1619. De prent wordt begeleid door een dialoog in dichtvorm met de namen van de vooraanstaande remonstranten die vertrokken.

Maurits liet niet lang op zich wachten. Hij maakte in 1617 en 1618 met zijn leger een toer door de Republiek, zette remonstrantse stadsbesturen af en stelde contraremonstrantse aan. Van Oldenbarnevelt werd langzamerhand in een hoek gedreven. In augustus 1618 werd hij gearresteerd. Een jaar later volgde zijn executie.

Katholiek complot

In het verleden is er wel op gewezen dat Maurits' greep naar de macht te begrijpen valt vanuit de politieke ambities van de prins. In zijn gevangenschap dacht Van Oldenbarnevelt er ook zo over. Hij was ervan overtuigd dat Maurits zelf naar de soevereiniteit zou hebben gestreefd. Toch overtuigt deze visie niet. De stadhouder heeft na de dood van Van Oldenbarnevelt geen poging gedaan de

protestantisme – kwam tot dezelfde overtuiging en steunde Maurits. De koning greep meerdere malen in het conflict in omdat hij vermoedde dat Van Oldenbarnevelt en de remonstranten een vijfde colonne vormden die zich ten doel hadden gesteld het gezag van de katholieke Spanjaarden in de Republiek te herstellen. Op die manier viel ook te verklaren waarom Van Oldenbarnevelt vast bleef houden aan het bondgenootschap met het katholieke Frankrijk, zelfs toen het van de Republiek soldaten vroeg om een protestantse opstand neer te slaan. En zo werd ook begrijpelijk waarom Van Oldenbarnevelt in 1609 een wapenstilstand had willen sluiten met de katholieke Spanjaarden. Dat Van Oldenbarnevelt uiteindelijk beschuldigd werd van landverraad moet in het licht van dit complotdenken worden gezien. Van Oldenbarnevelts executie was onnodig en had voorkomen kunnen worden indien Maurits de landsadvocaat gratie had verleend. Maar omdat de beklagde en zijn familie weigerden een gratieverzoek in te dienen werd het vonnis voltrokken. Van Oldenbarnevelt zag niet in wat hij verkeerd had gedaan. Tegen de predikanten die hem in zijn laatste uren bijstonden, vertelde hij dat hij niet begreep waarom hij de doodstraf kreeg. Joost van den Vondel wist het wel. Van Oldenbarnevelt was de vermoorde onschuld die te maken kreeg met de wraakzuchtige Maurits. En daarmee legde Vondel de basis voor de mythe van de onschuldige vader des vaderlands. Een mythe die tot op de dag van vandaag voortleeft. ■

'Maurits was ervan overtuigd geraakt dat Van Oldenbarnevelt de Republiek opzettelijk probeerde te verzwakken, zodat het land over kon worden gegeven aan de Spanjaarden'

soevereiniteit te verwerven, ook al had hij in het machtsvacuüm dat na 1618 ontstond, kunnen treden. Het is eerder verbazingwekkend hoe weinig Maurits na de val van de landsadvocaat de macht naar zich toe heeft getrokken.

Aannemelijker is het dat Maurits er langzaam van overtuigd was geraakt dat Van Oldenbarnevelt met zijn godsdienstpolitiek de Republiek opzettelijk probeerde te verzwakken, zodat het land over kon worden gegeven aan de Spanjaarden. Dan kon ook het katholicisme weer worden ingevoerd. Wij vinden een dergelijke gedachtegang nu volstrekt ongeloofwaardig. Maar dan vergeten we dat de godsdienstoorlogen in heel Europa tot een uiterst gespannen klimaat leidde waarin dergelijke complotten een vruchtbare bodem vonden. Niemand minder dan de Engelse koning Jacobus I – een amateurtheoloog die zich graag zag als paus van het Europese

Een spotprent waarbij de remonstrantenbeweging wordt afgebeeld als een vijfkoppig monster. Gebaseerd op het document *De vijf artikelen van de remonstranten* uit 1610. Maker onbekend, ca. 1618. Rijksmuseum Amsterdam.

Literatuur

William den Boer, *Duplex Amor Dei. Contextuele karakteristiek van de theologie van Jacobus Arminius (1559-1609)* (Apeldoorn 2008).

A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Franeker 1998).

A.Th. van Deursen, *Maurits van Nassau. De winnaar die faalde* (Amsterdam 2000).

Thomas Rosenboom ed. *Het einde van Johan van Oldenbarnevelt (beschreven door zijn knecht Jan Francken)* (Amsterdam 2005).

Ben Knapen, *De man en zijn staat. Johan van Oldenbarnevelt 1547-1619* (Amsterdam 2013).

Henk Nellen, *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede, 1583-1645* (Amsterdam 2007).

Onze vroegste voorouders. De geschiedenis van Nederland in de steentijd

Leendert Louwe Kooijmans

In dit dikke boek wordt op schitterende wijze de prehistorie verteld, niet alleen in Nederland maar wereldwijd. Drie migraties staan centraal: twee vanuit Afrika en een vanuit het Nabije Oosten. Dit boek wordt een standaardwerk! Bert Bakker | € 39,99

Laatste boot naar Sint-Helena. Een ode aan een van de meest afgelegen eilanden ter wereld

Ron Moerenhout

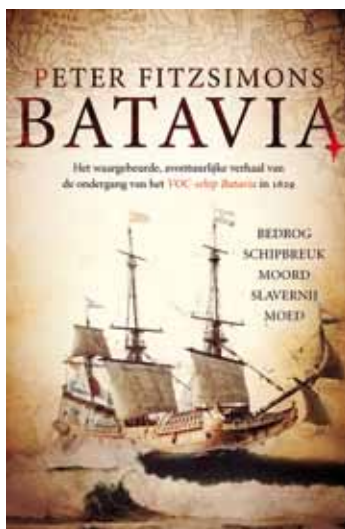
Ooit was het eiland – gelegen tussen Afrika en Zuid-Amerika – van ons, maar de Britten namen het in. Ex-keizer Napoleon is er overleden en enige tijd begraven geweest. Dit onderhoudende reisboek vertelt de geschiedenis van het eiland in de stroom van de wereldgeschiedenis. Binnenkort komt er een vliegveld. Meulenhoff | € 19,99

Keetje Hodshon (1768-1829). Een rijke dame in revolutietijd

Els Kloek en Maarten Hell

In 1791 liet de steenrijke Keetje op tweeëntwintigjarige leeftijd een huis bouwen langs het Spaarne met meer dan veertig vertrekken. Ze blijft vrijgezel en steunt de patriotten. Wie was deze vrouw? Vantilt | € 18,50

Batavia.

Het waargebeurde,
avontuurlijke verhaal
van de ondergang van
het VOC-schip Batavia
in 1629

Peter Fitzsimons

Spannend boek over 341 opvarenden van het schip Batavia die op de eerste zeereis naar Nederlands-Indië te maken krijgen met schipbreuk en muiterij. Slechts een vijfde van de bemanning komt op Java aan. Karakter | € 15,00

Stad in oorlog. Amsterdam 1940-1945 in foto's

René Kok en Erik Somers

Wat een prachtboek geeft uitgeverij WBOOKS de laatste tijd uit. Zo ook deze, met veel onbekende foto's van de oorlog in de hoofdstad. Vakkundig commentaar wordt gegeven door de auteurs, werkzaam bij het NIOD. WBOOKS | € 29,95

Liever niet de lucht in. De omstreken zelfmoord- aanslag van Jan Carel van Speijk

Ronald Prud'homme van Reine

Hoe is het mogelijk dat deze onbekende, jonge Egmondse wees en zeeofficier van de ene op de andere dag een grote nationale held werd? En dat terwijl er door zijn 'heldendaad' tientallen onschuldige mensen de dood vonden.

Arbeiderspers | € 19,99

Femme Fatale. Liefde, leugens en het geheime leven van Mata Hari

Pat Shipman

Margaretha Zelle groeide uit tot een internationaal bekende danseres (en escortgirl). Honderd jaar geleden werd de dame met de gitzwarte ogen geëxecuteerd omdat ze een dubbelspion zou zijn geweest. Vanaf oktober is er een grote tentoonstelling in het Fries Museum over Mata Hari. Voor nu is er dit boek. Arbeiderspers | € 19,99

De zwaardjaren. De verbeelding van het westelijk front, 1914-1918

Paul Moeyes

Aan het begin van de Grote Oorlog werd er nog veel getekend op de slagvelden, maar langzaam verdreef de camera het potlood. Moeyes heeft een schat aan illustraties verzameld om de Eerste Wereldoorlog (weer) zichtbaar te maken. Arbeiderspers | € 29,99

Het knagende weten

Floris Cohen

Aan de hand van een aantal grote denkers (Galilei, Newton, Darwin, Gould) beschrijft Cohen het spanningsveld tussen wetenschap en religie. Een schitterend wetenschapsgechiedenisboek.

Bert Bakker | € 29,95

1942. Oorlog op alle fronten

Erik Schumacher

In dit boek uit de reeks 'Leven in bezet Nederland' wordt aandacht besteed aan het oorlogsjaar 1942. Nadat het masker was gevallen in 1941 wordt het steeds duidelijker welke kant de bezetter met Nederland en haar inwoners op wil: intimidatie en jacht op het verzet en op de Joden. Spectrum/NIOD | € 24,99 ■

Onder redactie van
Ben Vriesema.

Economische wanorde in de Weimarrepubliek en daarbuiten

Naweeën van de Eerste Wereld

De Duitse hyperinflatie van 1923 spreekt nog altijd tot de verbeelding. Dat zij voortkwam uit de problematiek rond de Duitse herstelbetalingen aan de overwinnaars van de Eerste Wereldoorlog is algemeen bekend. Maar gelijktijdig heerste ook buiten de Weimarrepubliek economische wanorde, wat de situatie in Duitsland nog nijpender maakte en het Dawesplan weinig kans van slagen gaf.

Lodewijk Petram is historicus, econoom en auteur van *De vergeten bankencrisis* (2016).

De economische crisis van de laatste jaren heeft geen iconische beelden opgeleverd. Natuurlijk, er zijn foto's van bedrukt kijkende bankiers en politici, en grafieken van dalende beurskoersen en stijgende staatsschulden, maar er is niets wat de crisis in één keer krachtig samenvat. Hoe anders is dat bij de economische chaos in de Weimarrepubliek, die in 1923 zijn hoogtepunt bereikte. De foto's van spelende kinderen die met stapels bankbiljetten een toren bouwen en van huisvrouwen die met papiergeld het fornuis aanmaken, geven bijna een eeuw na dato nog altijd direct een indruk van wat er aan de hand was. Het geld had al zijn waarde verloren. En je hoeft geen monetair econoom te zijn om te begrijpen dat daardoor het economische leven in Duitsland nagenoeg geheel tot stilstand kwam.

Maatschappelijke onrust

Toch tonen ook deze iconische foto's lang niet alles. Financiële en economische crises staan zelden op zichzelf. Bijna altijd spelen er politieke of maatschappelijke ontwikkelingen die aan een crisis ten grondslag liggen of er het gevolg van zijn. Wat de foto's van de Duitse hyperinflatie bijvoorbeeld niet tonen, is de gespannen internationaal-politieke situatie van dat moment. De Eerste Wereldoorlog mocht dan voorbij zijn, de betrekkingen tussen de voormalige tegenstanders

door Frankrijk, met België in het kielzog, in het voorjaar van 1921 gereageerd met militaire bezetting van een aantal steden, en later, in 1923, van het hele Ruhrgebied. De hyperinflatie vond haar oorsprong in deze omstandigheden. Duitsland had niet de macht de verdragsbepalingen zomaar naast zich neer te leggen, maar wel om zijn valuta zodanig te ontwaarden dat de herstelbetalingen weinig voorstelden.

Wat evenmin direct uit de foto's spreekt, is de maatschappelijke onrust waar Duitsland in deze periode mee kampte en die deels ook samenhang met de slechte economische situatie. De politieke situatie was verre van stabiel. Er waren allerlei groeperingen, van extreemlinks tot monarchistisch en extreemrechts, die aasden op de macht en Duitsland een radicale richting op wilden duwen. Politiek gemotiveerde aanslagen en opstootjes waren aan de orde van de dag.

'Het geld had al zijn waarde verloren en daardoor kwam het economische leven in Duitsland vrijwel geheel tot stilstand'

waren nog altijd uiterst koel. Duitsland had, als een van de verliezende partijen, een vredesverdrag opgelegd gekregen met wel zeer strikte (en in Duitse ogen ronduit vernederende) voorwaarden. En met name Frankrijk liet duidelijk merken dat het er veel aan gelegen was de verdragsbepalingen nauwgezet na te leven en zo Duitsland blijvend van zijn verliezersrol te doordringen. Op achterblijvende Duitse herstelbetalingen werd

oorlog

Europese crisis

Dit zijn voor de meeste historici natuurlijk geen onbekende onderwerpen. Ze worden immers vaak in direct verband gebracht met een van de meest besproken onderwerpen uit de wereldgeschiedenis, de opkomst van Hitler in de jaren dertig: de verliezersrol van Duitsland in de Eerste Wereldoorlog leidde tot vernedering, die bracht onvrede en daar kon Hitler van profiteren. Deze redenering klinkt logisch en wordt bovendien niet weersproken door de gebeurtenissen in het gebied van de andere grote verliezer van de oorlog, het voormalige Oostenrijk-Hongarije. Oostenrijk kampte aan het begin van de jaren twintig eveneens met zware economische problemen, wat onder meer tot uiting kwam in hoge inflatie (1921-1922) en een zware crisis op de beurs van Wenen in 1924, waarbij de koersen meer dan de helft in waarde daalden. De politieke situatie was in Oostenrijk lange tijd stabiel en dan in Duitsland, maar uiteindelijk ging het land dezelfde richting op als zijn noorderbuur.

De redenering is wat simplistisch (zeker als ze, zoals hierboven, in een paar zinnen verwoord staat), maar daarmee niet onjuist. Wat echter wél onjuist is, is te proberen haar verder door te trekken, door te veronderstellen dat de geallieerden en landen die, zoals Nederland, in de oorlog neutraal waren gebleven, niet met een dergelijke oorlogserfenis aan het interbellum begonnen en daarom in deze periode gevrijwaard bleven van economische en maatschappelijke problemen. Het klinkt misschien wat al te voor de hand liggend te stellen dat geschiedenis zo niet werkt, maar men moet niet vergeten dat in Nederland lang de gedachte heeft overheerst dat het land in de decennia voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog een 'stille vijver' in een verder woelige wereld was. Politiek zou het tot de Duitse inval in mei 1940 rustig zijn eigen gang zijn gegaan en op economisch gebied lukte dit pas niet meer toen aan het begin van de jaren dertig de hele wereld-economie in elkaar stortte.

In werkelijkheid werd de Eerste Wereldoorlog in heel Europa gevolgd door een zeer onrustige periode, zeker op economisch gebied. Of een land tot de overwinnaars, de verliezers of de neutralen had behoord, maakte wel verschil, maar alleen voor de vorm waarin de ontwikkelingen plaatsvonden.

Nederlands zilver

In Nederland werd met het begin van de oorlog, op 28 juli 1914, eigenlijk al een grote steen in de economische 'stille vijver' gegooit. Er heerste een

Hyperinflatie in Duitsland maakt het geld waardeloos.

financiële paniekstemming. Veel mensen vreesden dat de oorlog zou leiden tot waardeverlies van de gulden en begonnen zilvergeld te hamsteren. Bij bankkantoren stonden de eerste dagen van de oorlog lange rijen van mensen die hun bankbiljetten wilden omwisselen in zilveren munten of hun banktegoed daarin wilden laten uitbetalen, en winkeliers werden wanhopig van alle klanten die kleine bedragen met grote coupures papiergeld wilden afrekenen.¹ Deze paniek was niet helemaal ongegrond, want in navolging van andere landen had de regering besloten de voorwaarden te versoepelen waaronder de gulden in de gouden standaard was opgenomen. Dit bood ruimte om meer geld in omloop te brengen. Deze maatregel was bedoeld om de economie draaiende te houden, maar had ook de inflatie tot gevolg. Tijdens de oorlog stroomde nog meer kapitaal

'De Eerste Wereldoorlog werd in heel Europa gevolgd door een zeer onrustige periode, zeker op economisch gebied'

het land binnen, doordat veel vermogen uit de oorlogvoerende landen (aan beide zijden van het conflict) een veilig heenkomen zocht en dit in Nederland hoopte te vinden. Bovendien lukte het Nederlandse bedrijven een tijdlang te profiteren van de oorlog. Nederland sprong in het gat dat was ontstaan doordat de strijdende partijen onderling geen handel meer dreven, en wist uit te groeien tot een soort handelsintermediair. Tegen hoge oorlogstarieven vervoerden neutrale Nederlandse schepen goederen over de zeeën. Duitsland en Groot-Brittannië juichten dit niet toe, maar doordat de Nederlandse regering er op ietwat slinkse wijze voor had gezorgd dat ze geen partij was in de handel, raakte de Nederlandse neutraliteit nooit echt in het geding. ►

¹ Marius van Melle en Niels Wisman, 'Oude Turfmarkt', *Ons Amsterdam*, beschikbaar via tiny.cc/K3ABB.

Een lange rij mensen voor de Nederlandse Bank op het Rokin in Amsterdam, 1914.
Foto: Stadsarchief Amsterdam.

Waren de oorlogsjaren voor de Nederlandse economie al niet ongunstig geweest, het einde van de oorlog luidde een ware, wereldwijde hausse in. De combinatie van onbegrensd optimisme over het einde van de oorlog die lang zo uitzichtloos had geleken en een totaal ontregelde Europese economie zorgde voor economische groei en vooral ook voor sterke prijsstijgingen. Er was sprake van een plotselinge, enorme toename in de vraag naar bepaalde goederen, die niet zomaar beantwoord kon worden met een gelijke toename in het aanbod. In Nederland heerste bovendien de gedachte dat de toekomst het land toelachte.

Met het einde van de oorlog waren misschien niet direct alle vijandelijke gevoelens verdwenen, zo redeneerde men, maar de ervaring van de oorlog zou ervoor zorgen dat de grote machtsblokken elkaar voortaan uit de weg zouden gaan. En dit kon weleens zeer gunstig zijn voor de positie van het neutrale Nederland in de economische wereldorde. Nederlandse ondernemingen investeerden op grote schaal in bedrijfsuitbreiding en legden enorme voorraden aan. Die zouden allemaal moeiteloos verkocht kunnen worden, zo verwachtte men, en waarschijnlijk ook nog eens met een goede winst, want de prijzen stegen razendsnel: in 1918 bedroeg de inflatie bijna 19,2 procent en in 1919 en 1920 achtereenvolgens 8,9 en 10,4 procent.²

Amerikaans goud

De hoogconjunctuur hield niet lang aan. Vroeg in het jaar 1920 werden de eerste tekenen van een omslag zichtbaar, toen in de Verenigde Staten de prijzen begonnen te dalen. Dit was een gevolg van

het Amerikaanse monetaire beleid. Het land had tijdens de Eerste Wereldoorlog niets veranderd aan de koppeling tussen de dollar en het goud, maar toen tijdens de naoorlogse opleving ook in de Verenigde Staten de prijzen sterk stegen, ging de koopkracht van de dollar achteruit, en raakte de koppeling met de goudprijs alsnog verloren. Vroeg of laat moest er dus een correctie plaatsvinden om de waarde van het geld weer in overeenstemming te laten komen met de koppeling aan het goud. In 1920 was het zover. Er was sprake van hoge deflatie (prijzen zakten in elkaar), met een korte maar hevige recessie als gevolg.

De recessie in de Verenigde Staten werkte als een domper op de economische jubelstemming. Ook in Nederland sloeg de conjunctuur om en ontstond deflatie (in 1921 zakten de prijzen gemiddeld genomen met maar liefst 13,4 procent). En mede doordat duidelijk werd dat de regering er naar streefde terug te keren naar de vooroorlogse voorwaarden waaronder de gulden in de gouden standaard was opgenomen, hield de waardevermindering lang aan. Bedrijven leden verliezen op hun duur ingekochte voorraden en voelden de kredieten die zij in de voorgaande jaren vol geloof in de toekomst hadden afgesloten steeds zwaarder op hun balansen drukken (een lening staat immers uitgedrukt in geld en de deflatie maakte dat het geld meer waard werd). Wat volgde, waren faillissementen, ontslagen en grote problemen in het bankwezen. Doordat veel ondernemingen moeite hadden aan hun verplichtingen te voldoen, zagen de banken bij steeds meer kredieten de aflossings- en rentebetalingen achterblijven. Banken die van de naoorlogse haussestemming gebruik

² Voor Nederlandse inflatie- en deflatiecijfers is de consumentenprijsindex (CPI) van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) gebruikt. Deze is beschikbaar via CBS StatLine: statline.cbs.nl.
³ Lodewijk Petram, *De vergeten bankencrisis* (Amsterdam 2016).

hadden gemaakt om hun kredietverlening sterk op te voeren en zo te groeien ten opzichte van de concurrentie, kregen nu de rekening gepresenteerd. Tientallen banken vielen om of werden gedwongen zich te laten overnemen. Het betrof voornamelijk handelsbanken, maar ook enkele middenstandsbanken; duizenden kleine winkeliers zagen hun tegoeden in rook opgaan. In 1924 ging het economisch alweer iets beter, maar bleek dat voor het Nederlandse bankwezen het ergste nog moest komen: de Rotterdamsche Bankvereeniging, destijds de grootste bank van het land, raakte in acute problemen. Van deze bank waren zo veel bedrijven (en daarmee gezinnen) afhankelijk, dat minister van Financiën Hendrik Colijn een ongelimiteerd bedrag beschikbaar stelde om haar overeind te houden.³

Dawesplan

Terwijl Duitsland in november 1923 met een inflatie van duizenden procenten kampte, was er in Nederland, en bijvoorbeeld ook in Groot-Brittannië en enkele Scandinavische landen, rond dezelfde tijd dus juist sprake van deflatie. Maar hoe verschillend ook, deze situaties kunnen niet los van elkaar gezien worden. Veel had immers te maken met de ontwrichtende werking die de Eerste Wereldoorlog op de wereldeconomie had gehad. Het overdreven optimisme van de eerste naoorlogse jaren was daaraan gerelateerd en de correctie die vervolgens plaatsvond ook. Voor de Duitse economie, die toch al gebukt ging onder het verlies van miljoenen mannen, de zware verplichting van de herstelbetalingen en de bezetting van het Ruhrgebied, kwam de neergang van de conjunctuur vanaf 1920 nog veel harder aan dan voor de Nederlandse. De Duitse geldontwaarding kwam voort uit onvrede met de herstelbetalingen, maar was ook een laatste redmiddel voor een economie die volledig aan de grond zat. Zo kon het niet langer, begreep ook de geallieerde herstelbetalingscommissie. Met het Dawesplan van augustus 1924 werd een betalingsregeling met Duitsland getroffen en werd het land in staat gesteld geld te lenen van de Verenigde Staten en Groot-Brittannië. De Franse en Belgische troepen verlieten het Ruhrgebied, de *Reichsmark* was inmiddels in de plaats gekomen van haar waardeloos geworden voorganger, en even leek het erop dat Duitsland zich zou kunnen gaan herstellen. Het plotseling weer teruggekeerde optimisme op de internationale beurzen versterkte het vertrouwen. Maar lang duurde het optimisme niet. De Duitse economie bleek nog te broos om de afgesproken betalingsregeling te kunnen naleven en in 1929 werd alweer onderhandeld over een nieuw plan, waarbij de betalingen over een veel langere periode zouden worden uitgespreid. Dit zogeheten Youngplan is er gekomen, maar toen het in werking trad, had de grote krach van de beurs in

New York al plaatsgevonden. De zware depressie die hierop volgde, spreidde zich ook over Europa uit en al gauw bleek ook nakoming van het Youngplan een illusie. Uiteindelijk zijn de Duitse herstelbetalingen deels kwijtgescholden en deels gewoon nooit betaald.

Het Dawesplan had even verlichting geboden, maar de economie van Duitsland niet wezenlijk versterkt. En het was juist de zwakte van de economieën in de westerse wereld die het interbellum mede tot zo'n roerige periode maakte. Er waren herhaalde periodes van groot (en grotendeels ongefundeerd) optimisme, maar

'Het Dawesplan had even verlichting geboden, maar de economie van Duitsland niet wezenlijk versterkt'

die maakten eigenlijk alleen dat de erop volgende depressies extra diep leken. De Eerste Wereldoorlog had alle bestaande verhoudingen ontwricht en de economie bleef het hele interbellum op zoek naar een nieuw evenwicht – dat uiteindelijk niet werd gevonden.

Hoe sprekend de foto's van de Duitse hyperinflatie ook zijn, eigenlijk moeten ze in samenhang gezien worden met beelden van rijen wachtenden voor bankkantoren, oververhitte handelaren op beursvloeren en miserabele werklozen in gaarkeukens en stempelokalen om de economische chaos van het interbellum echt te doorgronden. ■

Werklozen staan te wachten op de uitreiking van gratis rijwielplaatjes op de Kloveniersburgwal in Amsterdam, augustus 1933. Nationaal Archief.

Literatuur

Balderston, Theo, *Economics and Politics in the Weimar Republic* (Cambridge 2002).

Dunk, H.W. von der, 'Conservatisme in vooroorlogs Nederland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 90 (1975), pp. 15-37.

Grant, James, *The Forgotten Depression. 1921: the Crash That Cured Itself* (New York 2014).

Kruizinga, Samuël, *Overlegeconomie in oorlogstijd. De Nederlandsche Overzee Trustmaatschappij en de Eerste Wereldoorlog* (Zutphen 2012).

Petram, Lodewijk, *De vergeten bankencrisis* (Amsterdam 2016).

Storer, Colin, *The Weimar Republic* (Londen 2013).

Vries, Joh. de, 'De Generale thesaurie in de twintigste eeuw', J.Th. de Smidt e.a. (red.), *Van tesorier tot thesaurier-generaal. Zes eeuwen financieel beleid in handen van een hoge Nederlandse ambtsdrager* (Hilversum 1996), pp. 317-454 en pp. 497-514.

Heiligen, de popsterren van

Tentoonstelling toont creatief hergebruik van heiligenbeelden

Heiligenbeelden werden in de jaren zestig massaal aan de straat gezet. De status van heiligen als popsterren was langzaam verbleekt. Kunstenaars gingen vervolgens aan de haal met de beelden. Wat was de betekenis van heiligen in het dagelijks leven?

Hans Vermeer is
redacteur van Kleio.

In Het Noordbrabants Museum in Den Bosch is de tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* te zien waarin een collectie hergebruikte heiligenbeelden getoond wordt. Dit zegt genoeg over de huidige status van heiligen (beelden) die min of meer zonder slag of stoot verdwenen zijn uit de katholieke kerken en huiskamers. De belangrijkste oorzaak ligt in de steeds verdergaande deconfessionalisering en ontkerkelijking binnen de katholieke gemeenschap na de Tweede Wereldoorlog. Maar zijdelings speelt ook mee dat de rol van de heilige steeds meer als overbodig werd ervaren, omdat zijn taken werden overgenomen door andere, vaak meer betrouwbare instanties als artsen en het KNMI.

met het gezicht naar de muur. En aangezien mijn grootmoeder tegen het einde van haar leven dementerend was, werd dat langzamerhand zijn normale positie, waardoor ik die heilige nog steeds associeer met een kind dat voor straf in de hoek staat.

Goed woordje

Tegenwoordig bezien we heiligen vooral in een historische context en spelen ze amper nog een rol in het dagelijks leven. Dat was vroeger – en zeker in de late middeleeuwen – totaal anders. Heiligen bepaalden het jaarritme. Zo waren er ruim honderd naamdagen van heiligen die op die dagen speciaal geëerd werden en die als officiële vrije dag gevierd werden.

Boven: Interieur van het Heiligenbeeldenmuseum in Vorden. Rechts: *Spijkermadonna* door Jacques Frenken (1968). Te zien op de tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd*.

Hoe anders was dat in de beleving van vorige generaties katholieken, waar heiligen een prominente en vanzelfsprekende plek innamen in het dagelijks leven. In elk katholiek huis kon je wel een beeldje vinden van een heilige voor wie men extra sympathie had. In veel gevallen was dat een Mariabeeld, maar in bijvoorbeeld het geval van mijn grootmoeder was dat een beeldje van Sint-Antonius. Deze heilige was volgens de overlevering 'gespecialiseerd' in het terugvinden van verloren voorwerpen. Je sprak hem daarvoor aan met het versje 'Heilige Antonius, beste vriend, maak dat ik mijn ... weer vind'. Als ze het genoemde voorwerp niet snel genoeg terugvond, draaide mijn grootmoeder het beeldje voor straf

vroeger

Heiligen moesten de gewone mens beschermen tegen kwalen, ziekten en plagen. En ze fungeerden als bemiddelaars tussen het hier en hiernamaals. In de derde en vierde eeuw waren heiligen nog gewoon plaatselijk bekende mensen, vaak martelaren die voor hun geloof gestorven waren. Bewonderaars richtten op hun graven altaren op en bouwden er later kerken omheen. Het enige wat de plaatselijke bisschop nog hoefde te doen was dit lokale initiatief bekrachtigen.

Vanaf de tiende eeuw vond het Vaticaan de wildgroei rondom heiligverklaringen te gortig worden en trok die naar zich toe. Een ingreep waarvoor wel wat te zeggen valt als je weet dat er ruim 25.000 heiligen zijn. Heiligen werden in een martelarenboek of martyrologium opgenomen, waardoor hun roem en daden werden verspreid. Zo konden op meerdere plekken heiligdommen verschijnen voor een van oorsprong lokale heilige.

De verering van heiligen was wijd verbreid en bovendien voor kerken en kloosters zeer winstgevend. Een kerk die onder het altaar de overblijfselen van een heilige had liggen, kon rekenen op een constante stroom van bedevaartgangers op zoek naar genezing van kwalen of het verzamelen van aflaten. De kerk speelde namelijk slim in op de algemeen aanvaarde opvatting dat heiligen een goed woordje voor je konden doen bij God.

Bij de ingang van elke kerk kon een pelgrim op een aanplakbord lezen hoeveel dagen of jaren de betreffende aflat jouw tijd in het vagevuur kon bekorten. Maar een beetje pelgrim wist dat al, omdat hij vooraf een boekje had geraadpleegd waarin precies stond welke aflaten je kon verdienen bij elke bedevaartplaats, zodat hij vooraf de meest lonende route kon uitstippelen.

Gekristalliseerde Mariamelk

Niet altijd was een kerk of klooster in het bezit van een compleet lichaam van een heilige. Was een compleet lichaam niet voorhanden, dan hoopte men toch minstens een lichaamsdeel te bezitten (zoals de voorhuid van het kindeke Jezus) of een voorwerp (zoals een veer van de engel Gabriel). Vooral sinds de kruistochten nam de verzamelwoede extreme vormen aan en was alles wat afkomstig was uit het Oosten heilig, van woestijnzand als gekristalliseerde Mariamelk tot hout-splinters van de kribbe of het kruis van Jezus.

Die verering van (delen van) heiligen leidde soms tot excessen. Het gebeurde regelmatig dat relikwieënjagers letterlijk op de dood van een (toekomstige) heilige stonden te wachten om het slachtoffer na overlijden compleet te strippen – van kleding en schoeisel tot nagels en haren! En sommige taferelen

Interieur van café Het Elfde Gebod in Antwerpen. Heiligen brengen nog steeds geld in het laatje!

rondom de massa's bedevaartgangers deden denken aan de rampzalige taferelen die we regelmatig zien bij de jaarlijkse *hadj* in Mekka. Zo werden in het jaar 1000 ruim vijftig bedevaartgangers in de kerk van het Franse Charroux doodgedrukt tijdens een nacht-wake bij het graf van de heilige Martialis. En telde men in 1496 op één dag in Aken 142.000 pelgrims op een bevolking van nog geen twintigduizend!

Maar niet alleen kerken en kloosters waren afnemers van relikven van heiligen. Iedereen die het zich kon veroorloven legde een verzameling aan. De meest uitgebreide en bekende is die van kardinaal Albrecht van Brandenburg. Zijn verzameling telde in 1545 bijna twintigduizend items die samen goed waren voor miljoenen jaren aflaten.

Oplichtend kruis

Maar heiligen waren er niet alleen om een goed woordje voor je te doen in het hiernamaals, zij waren er ook om je bij leven te beschermen tegen allerlei gevaren. Alleen al het dragen van hun naam kon je daarbij helpen. Daarom werden kinderen vernoemd naar heiligen, wat nog steeds terug te vinden is in de katholieke doopnamen. Dat betekende ook dat je je verjaardag niet vierde op de dag dat je geboren was, maar op de sterfdag van de heilige waarnaar je vernoemd was (de zogenaamde naamdag). Dat kon tot verwarring leiden omdat er zoals gezegd duizenden heiligen zijn. Zo kon je er met de naam Hans zeker van zijn dat je vernoemd was naar Johannes, maar was dat dan naar Johannes de Evangelist, Johannes de Doper of naar een van de vele andere heiligen met die naam?

Heiligen werden ook door beroepsgroepen geadopteerd als beschermheilige. Vaak omdat de betreffende heilige tijdens zijn of haar leven iets met dat beroep te maken had, ook al was het maar zeer zijdelings. Een bekend voorbeeld is Sint-Hubertus, beschermheilige van jagers. Hubertus, zoon van de hertog van Gascogne, was bisschop van Tongeren en Maastricht in het begin van de achttiende eeuw. Hij was bij leven een hartstochtelijk jager. Hij bekeerde zich nadat hij in de ►

Nepomuk bij de Nepomucenusbrug in Brugge. Hij draagt een kruisbeeld als teken van martelaarschap. Rond zijn hoofd draaien vijf sterren, sterren die volgens de overlevering rond zijn hoofd zouden hebben gedraaid toen zijn lichaam uit de Moldau werd gevist. Foto: Marc Ryckaert.

Ardennen tijdens de jacht een hert had gezien met een oplichtend kruis tussen het gewei: ziedaar de reden dat jagers hem hebben uitverkoren tot patroonheilige. Na zijn dood werd hij begraven in de Ardense plaats Andage, dat vanaf dat moment Saint-Hubert heette en uitgroeide tot een bedevaartplaats. Omdat Hubertus tijdens zijn leven een man zou hebben genezen die besmet was met hondsdelheid, werd hij aanvankelijk door de pelgrims aangeroepen om hen te genezen van of te beschermen tegen hondsdelheid. Bij die gelegenheid was het de gewoonte dat een monnik een sneetje in het voorhoofd van de patiënt maakte, daarin een stukje draad van Hubertus' stola legde en met een gloeiend hete sleutel op je lichaam drukte. Maar door het vele gebruik slonk de doek te snel zodat het ritueel in later tijden werd uitgevoerd door middel van het opleggen van de stola. Heiligen boden ook bescherming aan steden, kerken, kloosters en kapellen. Zo was Sint-Nicolaas onder andere patroonheilige van zeelieden, de reden voor een stad als Amsterdam hem als patroon te adopteren en dat er (net als in veel andere havensteden) een Sint-Nicolaaskerk te vinden is. En Sint-Maarten is de patroonheilige van Utrecht, terug te zien in de stadskleuren en de kleuren van FC Utrecht – rood staat voor de mantel, wit voor het onderkleed van Sint-Maarten.

Herkenbaarheid

Zoals eerder aangehaald telt de katholieke kerk meer dan 25.000 heiligen – waarvan gelukkig slechts een klein gedeelte de eer kreeg om afgebeeld te worden

in een kerk of klooster. Veel mensen in de middeleeuwen waren analfabeet, dus rees al snel de vraag hoe je kon weten welke heilige er was afgebeeld. De toevoeging van een naam was voor de meeste mensen nietszeggend, maar je herkende iemand meteen als een heilige doordat hij of zij afgebeeld werd met een nimbus rondom het hoofd. Binnen de categorie heiligen werd daarna een onderscheid gemaakt tussen martelaren en niet-martelaren. Niet-martelaren waren te herkennen aan een dier of attribuut dat met hen geassocieerd werd. Bekende voorbeelden zijn de vier evangelisten Marcus (afgebeeld met de leeuw), Lucas (de stier), Johannes (de arend) en Mattheus (de gevleugelde mens of engel). Martelaren werden afgebeeld met het martelwerktuig dat tot hun dood leidde. Bartholomeus (eerste eeuw) werd bijvoorbeeld levend gevild en daarom afgebeeld met afgestroopte huid of met een mes. Apollonia (derde eeuw) werd als straf alle tanden uitgetrokken en dus afgebeeld met een tang. En gedacht vanuit een ondoorgrondelijke logica kozen met name twee beroepsgroepen deze martelaren tot patroon en patrones, respectievelijk leerbewerkers en tandartsen!

Shoppen op trefwoord

In de loop der eeuwen veranderde de rol van de heilige van lokale *gut mensch* naar internationaal vereerde held van de kerk. De naamsbekendheid werd vergroot door de opname in een martyrologium. Een dergelijk boek vormde als het ware een soort catalogus waarin je vrij kon shoppen. Je stopte er een aantal zoektermen in zoals 'bescherming tegen ...'

en er rolde wel ergens een toepasselijke heilige uit. Die overgang van lokale naar internationale bekendheid en dat shoppen op trefwoord is bijvoorbeeld duidelijk zichtbaar bij een heilige als Johannes Nepomuk (of Nepomucenus). Een beeld van die heilige siert al eeuwen de Karelsbrug in Praag en ook ondergetekende heeft de glanzende afbeeldingen onder het beeld aangeraakt. Afbeeldingen die glanzend zijn gebleven doordat ze in de loop der jaren (vanaf 1683) door honderdduizenden handen zijn aangeraakt omdat dit geluk zou brengen. Maar (aanvankelijk) tot mijn grote verbazing zag ik dat een beeld van deze heilige ook het prachtige begijnhof in het Belgische Turnhout siert. Wat natuurlijk de vraag oproept: hoe komt een Boheemse heilige in godsnaam in een begijnhof in Vlaanderen terecht? Deze Johannes Nepomuk werd in de veertiende eeuw op bevel van de toenmalige Boheemse vorst Wencelaus IV gemarteld, gedood en daarna in de Moldau gegooid – dat beeld op de Karelsbrug staat in ieder geval op de juiste plek. Dat alles, volgens de geruchten, omdat hij weigerde het biechtgeheim te schenden en zo tot grote woede van de vorst in het midden liet of de koningin wel of niet een minnaar zou hebben.

In Bohemen was deze heilige al voor zijn dood een bekend en gevierd predikant. Zijn overblijfselen werden begraven in de domkerk van Praag waarna dit een bedevaartsplek werd. Door schippers werd hij aangeroepen voor een behouden vaart, door molenaars die met waterraderen werkten voor bescherming tegen overstromingen. Door priesters en biechtvaders werd hij aangeroepen voor standvastigheid in moeilijke situaties. En door weer anderen werd hij aangeroepen als steun tegen laster, eerroof en verraad. En daar ligt het verband tussen Bohemen en

Vlaanderen. Want onder de beeltenis van Nepomuk in het begijnhof zijn de trefwoorden te zien waardoor deze heilige daar is beland, een plek waar roddel en achterklap een dame te gronde konden richten: 'Bescherme heilige tegen eerroof en kwatongerij.'

Letterlijk en figuurlijk

De tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* is tot 5 juni te zien. De titel van de tentoonstelling is letterlijk te nemen, want verschillende kunstenaars hebben duidelijk een rekening te vereffenen met hun religieuze verleden. Maar de titel is ook figuurlijk te interpreteren, als een proces dat in onze hedendaagse hoofden plaatsvindt, omdat we heiligen overbodig vinden. Maar daarmee verzagen en verspijkeren we ook een deel van ons culturele verleden.

Om dat aan den lijve te ervaren hoef je alleen maar het museum uit te wandelen en een stukje verder de Sint-Janskathedraal binnen te lopen. Bekijk daar bijvoorbeeld de straalkapellen achter het koor, de plek waar in de middeleeuwen de gildealtaren stonden van onder andere volders, wevers, bontwerkers en bakkers. En ga na hoeveel van de afgebeelde heiligen en hun symboliek nog duidelijke taal spreken. Kennelijk begrijpen we een deel van de beeldtaal in onze cultuur niet, een beeldtaal die voor de middeleeuwer voor zich sprak. Daardoor bestaat het gevaar dat we langzaam vreemden worden in ons eigen verleden. Want zonder kennis van heiligen, en natuurlijk de Bijbel, is in het bijzonder ons middeleeuws kunsthistorisch erfgoed gewoon niet te begrijpen. ■

Met de klas

Een bezoek aan Het NoordBrabants Museum met een klas is gratis. Bekijk de voorwaarden en tijden op de website van het museum, via tiny.cc/K3NBM. De tentoonstelling *Verspijkerd en verzaagd* is nog te zien tot en met 5 juni 2017. Kijk voor meer informatie op www.hetnoordbrabantsmuseum.nl.

Websites

Op deze websites is meer informatie te vinden over heiligen.

- www.christusrex.be/teksten/heiligen-in-de-volksdevotie
- www.heiligen.net/index.php
- www.venstersopkatholiekgeloven.nl/hoofdartikelen/heiligen/
- noemewv.nl/liturgica/Symbolen/SymbolenHeiligen&Bijbelfiguren.htm
- [nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_\(christendom\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Heilige_(christendom))

Links: De vier evangelisten in het *Book of Kells*. Vanaf linksboven, met de klok mee: Mattheus, Marcus, Johannes en Lucas, ca. 800. Trinity College Library in Dublin, Ierland.
Onder: In tijden van nood werd in Maastricht de zogenaamde Noodkist rondgedragen met daarin de overblijfselen van de heilige Servaas. Deze reliekschrijn stamt uit de twaalfde eeuw en in de middeleeuwen trokken duizenden pelgrims naar Maastricht om de schrijn te kunnen zien en aanraken. De Noodkist wordt op de foto getoond tijdens de Heiligdomsvaart in Maastricht in 2011.

Pierre Poujade

Spreekbuis van de gewone man

Het niet te vermijden buzzword op tv, krant en internet is populisme. Je zou bijna denken dat er een nieuwe politieke trend is ontstaan. Maar dat is niet zo. Het populisme is al langer onder ons. De belangstelling ervoor beleeft wel een duidelijke wedergeboorte. Dit heeft voornamelijk te maken met de verkiezing van *Mr. Make America Great Again*, Donald Trump.

Al in het Romeinse Rijk bestond enige tijd een populistische fractie in de senaat. Zij verklaarden de belangen van het 'gewone volk' te vertegenwoordigen tegenover de 'def-tiger' fracties in de volksvertegenwoordiging. Optreden als spreekbuis van dat gewone volk is als het gaat om het populisme een steeds terugkerend thema. Andere zaken die het populisme kenmerken zijn een afkeer van de politieke en maatschappelijke elite, de roep om sterk leiderschap en het zich afzetten tegen andere groepen in de samenleving.

Voor na het invoeren van de parlementaire democratie duiken er voortdurend personen en partijen (meestal partijtjes) op, die beweren de gewone man, het volk te vertegenwoordigen. In Nederland was bijvoorbeeld begin jaren twintig de Rapaille Partij actief met als lijsttrekker Hadjememaar, een bekende Amsterdamse straatfiguur. Programmapunten waren onder meer 'een jajempie' (borreltje) voor vijf cent en vrij jagen en vissen in het Vondelpark. De initiatiefnemers wilden aantonen dat democratie onzin was. Verschillende van hen zien we nog terug bij rechts-radicalen partijtjes tijdens het interbellum. Dat rechts-radicalisme, waartoe ook het nationaalsocialisme en fascisme behoorden, had eveneens duidelijk populistische trekken, maar was tevens een welomschreven ideologie die het buiten het kader van het populisme doet vallen.

'Dieven en onmensen'

Het populisme kende een wedergeboorte in het Frankrijk van de jaren vijftig. Dat land beleefde toen zware tijden. In Indochina vocht het Vreemdelingenlegioen een uitzichtloze oorlog uit tegen de communisten. In de koloniën in Noord-Afrika (Algerije, Marokko, Tunesië) broeide een opstand. Het op de been houden van een groot leger kostte handenvol geld, die het tijdens de oorlog verarmde Frankrijk nauwelijks kon opbrengen. Hoge belastingen waren het gevolg, en ambtenaren stroopten het land af om die te innen. Dat gebeurde in 1953 ook in het plaatsje Saint-Céré in het departement Lot in het zuiden van Frankrijk. Gemeenteraadslid en eigenaar van een kleine winkel in boeken en schrijfwaren Pierre Poujade kreeg er lucht van, mobiliseerde een aantal aanhangers en wist de belastinginspecteurs na wat duw- en trekwerk het plaatsje uit te jagen. De gebeurtenissen haalden de landelijke pers en op de golven van de publiciteit richtte Poujade een organisatie van kleine ondernemers op: de Union de Défense des Commerçants et Artisans (UDCA), die twee jaar later 200.000 leden had. De UDCA ageerde tegen belastingen en prijscontroles, maar was ook gekant tegen 'Amerikaanse' modernisering en industrialisatie. Poujade stelde dat de regering bestond uit 'dieven en onmensen', die de provincie plunderden.

Vrije Fransen

De voorman van de kleine ondernemers had een gevarieerde politieke achtergrond. Hij was in 1920 in Saint-Céré geboren in het betrekkelijk welvarende, maar streng katholieke gezin van een architect. Zijn vader overleed toen Pierre acht jaar was waarna het gezin geleidelijk in financiële problemen kwam. De jonge Pierre moest van het particuliere internaat af en ging niet veel later werken als arbeider. Bij de verkiezingen van 1936 steunde Poujade het linkse Volksfront, maar daarna sloot hij zich aan bij de extreemrechtse partij van Jacques Doriot.

In 1939 nam Poujade dienst bij de luchtmacht, maar al spoedig volgde ontslag vanwege zijn slechte gezondheid. Na de Franse nederlaag van 1940 werd hij aanhanger van de collaborerende beweging van maarschalk Pétain. Toen de Duitsers echter in november 1942 heel Frankrijk bezetten, vluchtte Poujade naar Algerije. Daar kreeg hij opnieuw gezondheidsproblemen. Geruime tijd lag hij in het ziekenhuis waar hij zijn vrouw ontmoette, een verpleegster en aanhangster van Charles de Gaulle.

Poujade sloot zich nu eveneens aan bij de Vrije Fransen van de generaal. Een baan bij de Franse luchtmacht ging niet door, maar in Engeland werkte hij enige tijd bij de RAF. Na de oorlog keerde Poujade terug naar Saint-Céré en begon een boekwinkeltje, dat echter weinig floreerde. Zijn maatschappelijke carrière als voorman van de UDCA kwam hem prima uit. ▶

Hans Schippers werkte als techniek-historicus aan de TU Eindhoven en was na zijn pensionering actief als geassocieerd onderzoeker bij het NIOD.

Links: Pierre Poujade leest samen met zijn vrouw de krant bij het verlaten van het congres van zijn partij Union et Fraternité Française, oftewel UFF, Frankrijk, Parijs, 14 januari 1956. Spaarnestad Photo. Boven: Affiche voor Pierre Poujade, waarin redenen worden opgesomd om op hem te stemmen.

Hadjememaar, alias
Cornelis de Gelder,
met hoed en sigaar.
Hij was lijsttrekker
van de Rapaille partij,
1921. Fotocollectie
Het Leven (1906-
1941), Spaarnestad
Photo.

Mores leren

Pierre Poujade was, hoewel hij vaak weinig samenhangende teksten produceerde, toch een aansprekend redenaar. In het Frankrijk van de jaren 1954 en 1955 kon hij zijn hart ophalen: het politieke systeem functioneerde niet en de ene zwakke regering volgde de andere op. In juni 1954 werd de Joodse socialist Pierre Mendès France eerste minister. In hem vond Poujade de zondebok bij uitstek. Mendès France, geheel-onthouder en melkpropagandist, maakte een einde aan de oorlog in Indochina door de Franse troepen terug te trekken. Ook maakte hij een begin met het proces van dekolonisatie in Noord-Afrika. Allemaal zaken waar Poujade het abso-luut niet mee eens was. Hij beschouwde Mendès France als een verrader, die Indochina aan de communisten verkwaanselde. Aan de premier, wiens familie al eeuwen in Frankrijk woonde, was behalve het laatste stukje van zijn naam niets Frans, aldus Poujade. Dat toonde hij ook door melk in plaats van wijn te drinken. En nu wilde hij na Tunesië en Marokko, Algerije, waar de fa-milie van zijn vrouw woonde, onafhankelijkheid geven? Dat nooit.

Een eigen politieke partij om die verraders- en dievenbende in Parijs mores te leren was de op-losing, meende Poujade. Najaar 1955 richtte hij de Union et Fraternité Française op die bij verkie-zingen begin 1956 uit het niets twaalf procent van de stemmen en tweeënvijftig parlementsleden kreeg. Een van hen was Jean-Marie Le Pen, de jonge eigenaar van een vissersboot uit Bretagne. Het leek een politieke droomstart, maar de ont-nuchtering volgde snel.

Dat achter de toonbank van een boekwinkeltje in de provincie staan of een politiek partij leiden, heel verschillende zaken zijn, moest Poujade – die zichzelf overigens niet verkiesbaar had gesteld – nog ondervinden. De parlementsleden van zijn partij waren overhaast bij elkaar gezocht. Er waren de nodige opportunisten bij, die het baan-tje en het salaris mooi vonden, maar zich verder weinig van de partij of de leider aantrokken. Van de Fraternité en de Union bleef al na korte tijd weinig meer over.

Poujade, leider van een protestbeweging, die zich in feite verzette tegen de moderne tijd, maakte er zelf ook niet veel van. Hij pleitte voor het herstel van de op standen gebaseerde oude Staten-Generaal van voor de Franse Revolutie en vroeg enkele malen tevergeefs een audiëntie aan bij de paus om die voor zijn zaak te winnen. Hij deed ook een beroep op generaal De Gaulle om zich bij hem aan te sluiten. Hij verloor zich verder in complot-theorieën, die weinig met de realiteit te maken

‘Een eigen politieke partij om die verraders- en dievenbende in Parijs mores te leren was de oplossing, meende Poujade’

hadden. De Amerikanen, meende hij, waren uit op de onafhankelijkheid van Algerije om de grote olie- en gasvoorraden in de Sahara te kunnen inpikken.

Velen in Frankrijk hadden in Poujade een soort fascistische dictator in wording gezien, die à la Mussolini met een mars op Parijs de macht zou kunnen grijpen. Zijn optreden werkte echter op de lachspieren. Poujade kreeg de bijnaam *Poujadolf* (van Adolf Hitler) wat zijn falen als politiek leider duidelijk maakte.

Comeback

Ruim twee jaar na Poujades intrede in de politiek was de chaos in Frankrijk compleet. De strijd om Algerië's onafhankelijkheid, die Mendès France had proberen te voorkomen door onderhandelingen met de onafhankelijkheidsbeweging te beginnen, verhevigde. In mei 1956 kwam het Franse leger in Algerije in opstand en de roep om een sterke man bracht generaal De Gaulle aan de macht. Hij schafte de zwakke Vierde Republiek af en leidde vervolgens het land aan het hoofd van zijn gaullistische partij.

Poujade, wiens partij toen al grotendeels uiteengevallen was, steunde De Gaulle. Van de Union werd bij de verkiezingen van 1958 niemand herkozen. Poujade bleef hoofd van de UDCA en trachtte enkele malen tevergeefs een politieke comeback te maken. De laatste keer was in 1979 toen zijn organisatie meedeed met de Europese verkiezingen.

Bij verkiezingen in 1981 en 1984 steunde hij de socialist François Mitterand. Van zijn vroegere aanhanger Jean-Marie Le Pen, die actief was met zijn extreemrechtse Front National, wilde hij niets weten. In 1984 benoemde Mitterand hem tot lid van een sociaaleconomische raad. Daar pleitte hij voor het invoeren van biobrandstoffen voor auto's. Niet zozeer uit zorg voor het milieu, maar omdat zonnebloemolie uit Zuid-Frankrijk als bijmenging werd gebruikt. Hij keerde terug naar zijn geboorteplaats Saint-Céré en overleed daar in augustus 2003, vijfenzeventig jaar oud. Vriend en vijand waren het erover eens dat het slechter met hem had kunnen aflopen.

Poujades erfenis

Het *poujadisme*, zoals de denkbeelden en het optreden van Poujade vaak worden genoemd, was in feite niet meer dan een politiek strovuur. Toch duikt de term regelmatig op, wanneer een politieke beweging actief wordt die pretendeert het gewone volk te vertegenwoordigen en die oproept de strijd aan te binden met de elites in de hoofdstad.

In Nederland werd bij het optreden in de jaren zestig van Boer Koekoek en zijn Boerenpartij, die de door de schaalvergroting van de landbouw in het nauw geraakte kleine boeren vertegenwoor-

digde, regelmatig verwezen naar Poujade. Het Front National van Jean-Marie Le Pen werd in Frankrijk natuurlijk vaak in verband gebracht met het poujadisme. Leider Le Pen brak in 1957 met Poujade, was eerst nog actief voor een kleine conservatieve partij, maar met het Front National zat hij toch weer grotendeels op de koers van zijn politieke leermeester. Het Front Nationaal roept nu namens het volk vooral om op te treden tegen de islam. De tegenwoordig door zijn dochter Marine Le Pen aangevoerde partij mag zich verheugen op veel gelijkgezinde partijen in Europa, zoals in Nederland de Partij voor de Vrijheid van Geert Wilders. In Vlaanderen, Duitsland, Italië en Oostenrijk zijn eveneens soortgelijke organisaties actief.

Al deze gevarieerde populistische partijen kregen een sterke stimulans door de verkiezing van Donald Trump als president van de Verenigde Staten. Hij keek goed naar het succes van de nogal eens poujadistisch genoemde Tea Party binnen de Republikeinse Partij, die de strijd tegen te hoge belastingen en de 'klik' in Washington (lees: Democraten en Republikeinen) als voornaamste programmapunten had.

Zo heeft hij ook de verkiezingen aangepakt. Los van en gedeeltelijk tegen het Republikeinse establishment en als spreekbuis van de gewone man in de provincie die belasting mag betalen om de elite in de hoofdstad zijn goede leventje te laten leiden. Zondebokken zijn de islam, die de veiligheid bedreigt, en de verre en nabije buitenlanden, die de Amerikaanse economie plunderen voor hun eigen voordeel.

Aanvoerder van het populisme Pierre Poujade had het niet beter kunnen doen. ■

Jean-Marie en Marine Le Pen in het Europees Parlement in Brussel. Foto: Claude Truong-Ngoc/Wiki-media Commons.

Verder lezen

Dominique Borne, *Petits bourgeois en revolte?* (Parijs 1977).

Romain Souillac, *Le Mouvement Poujade* (Parijs 2007).

Douglas Johnson, Pierre Poujade, overlijdensbericht, *The Guardian*, 28 augustus 2003. Te lezen via tiny.cc/K3PPG.

Filmpjes

Op internet zijn filmpjes te bekijken van verkiezingsbijeenkomsten met Pierre Poujade (zonder geluid). Zie tiny.cc/K3PPF.

Súsanna Margrét Gestsdóttir from Iceland

Historical knowledge and skills link it all together according to Súsanna Margrét Gestsdóttir. Those skills are also very important in the national curriculum of Iceland. What do her lessons look like?

How do they teach History in other countries? Editor of *Kleio* **Lisa Oskamp** tries to figure that out and interviews colleagues from all over the world.

Name, age, teaching experience?

Súsanna Margrét Gestsdóttir, 50 years old, 24 years on all levels, from primary to university.

Could you describe an average history lesson?

Having observed several dozens of history lessons through the years, I hesitate to attempt to describe an average one. As to my own teaching, I strive not to have one. I teach in a school where the students are of all possible backgrounds, also when it comes to age and ability, and I believe that variety in teaching approaches is crucial.

Which subject is your favourite subject to explain in a lesson?

Why?

This differs from one year to another. My favourite tends to be something I am hugely interested in at the moment, often due to recent travelling or meeting people from different places. An example could be my infatuation with Central America a few years back. It gave me great pleasure to share my experiences with students and to have them discover many aspects of it, from pre-Columbian times to the present. It is always inspiring to be able to mix everything from archeology to current politics in one course.

Which subject is the favourite subject to a lot of students?

Again, this varies. According to the regular surveys done at school, the interest and enthusiasm of the teacher has a determining impact on students' interest. However, I have yet to come across a student that does not enjoy working on Greek mythology (NB closely linked to Greek history of course!).

**Do you use ICT-applications?
In what way?**

Yes, of course – this has transformed my approach to teaching and history lessons have benefited a great deal. Having said that, I firmly believe that the teacher has to be in command during class and give a lot of guidance to students when it comes to ICT. Me and several colleagues have written about some of the apps that we and our students like at Historiana Labs (labs.historiana.eu).

What is your own opinion on the importance of the course history?

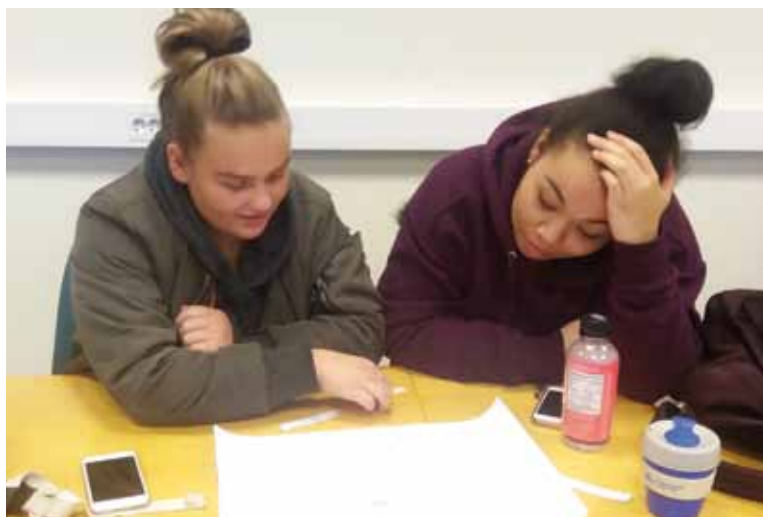
Where to start? In brief, historical knowledge and skills link it all together.

What is the average salary of a forty-year-old teacher who works full-time?

It would be somewhere around 5,000 euros per month.

How many students does an average class have?

25 (if lucky, less – if not, up to 32).

How many hours do you teach when you work full-time?

Contact hours are supposed to be 24 x 40-minutes lessons (in fact, the length of lessons varies from one school to another). Then there are all the complicated calculations of working hours related to these contact hours.

Which training is required to become a history teacher?

On lower secondary level: 5 years B.Ed. On upper secondary level: BA in history plus two years of teacher training courses or MA in history plus one year of teacher training.

If we want to learn something about the history of your country, which book would you recommend?

Gunnar Karlsson, Iceland's 1100 Years: The History of a Marginal Society (Hurst, London 2001).

What is the content of the history curriculum in your country?

The national curriculum is very open and skills-based. There is a general understanding that two basic courses are supposed to cover both Icelandic and world history from pre-historic times to the present but after that, schools are free to create courses according to the interest and ability of the teaching population. E.g. in my school we teach eight different history courses (and text books are available for half of them).

Is there a subject which is considered controversial to teach in your country?

This is a question that has often been asked and I have to admit that there is none. Issues that used to be controversial at the time, such as the American military base in Iceland until 2006, don't ruffle anybody's feathers anymore. But this is bound to change, if only for the fact that the country is not as homogenous as it once was. This will bring new challenges to the teaching of history.

Do you have an idea for a nice history lesson?

Recently, my students were watching a North-Korean movie (O Youth! from 1994, available on YouTube). During those 90 minutes they were supposed to jot down issues they would like to explore further or questions that came to mind and give them to me at the end of the lesson. The next time we met, I divided those issues/questions between small groups of students and they worked on them for a while before sharing their findings with the rest of class. I liked this lesson because it was very, very lively, spectacularly simple and, best of all, the tasks were created by the students themselves. I have done the same when a guest lecturer has visited and on other occasions. ■

Mijlpalen in de modder

Archeologische vondsten maken ons wegwijs in de infrastructuur van de Romeinse keizertijd

Het havo-examen geschiedenis van vorig schooljaar bevatte een bronvraag over de opgravingen van vier Romeinse mijlpalen uit de tweede eeuw na Christus in de buurt van Den Haag. Wat in de vraag niet naar voren kwam, was hoe belangrijk deze vondst was voor het begrip van de infrastructuur in deze uithoek van het Romeinse Rijk.

Ab Waasdorp is verbonden aan de afdeling archeologie van de gemeente Den Haag.

Twintig jaar geleden werden er in het Wateringse Veld, een nieuwbouwwijk van Den Haag, vier Romeinse mijlpalen gevonden door de gemeentefdeling archeologie. De historische vondst haalde zowel de nationale als de internationale media. Het enthousiasme was begrijpelijk: nooit eerder waren in Nederland zo veel van dit soort zeldzame objecten bij elkaar gevonden.

Schaarse bronnen

De vondst is zo belangrijk omdat palen als deze een schat aan informatie geven over de eerste eeuwen na Christus in de Lage Landen. Stuk voor stuk zijn het primaire bronnen die rechtstreeks vanuit de Romeinse tijd zijn overgeleverd. Het zijn in Nederland bovendien schaarse

bronnen: vergeleken met andere landen die deel uitmaakten van het Romeinse Rijk, is de hoeveelheid bij ons gevonden inscripties relatief laag. Dat is onder andere te verklaren door de beschikbaarheid van natuursteen die gebruikt werd voor dit soort voorwerpen. Natuursteen moest immers worden geïmporteerd omdat het van nature in dit gebied niet voorkomt. Het natuursteen dat toch naar deze uithoek van het Romeinse Rijk werd gebracht, werd bovendien in latere perioden vaak hergebruikt in andere, nu allang weer verdwenen bouwwerken. Het is niet onlogisch dat juist in dit stuk van de Lage Landen verreweg de meeste Romeinse mijlpalen tevoorschijn kwamen, want ze waren in de middeleeuwen na overstromingen door een dikke kleilaag aan het zicht onttrokken.

De vondst was destijds een enorme verrassing. De opgravingsput in kwestie was nagenoeg leeg en behalve een enkele greppel waren er alleen twee stukken natuursteen die uit het vlak staken. Toen besloten werd ook de greppel uit te diepen, kwamen opeens een voor een de mijlpalen tevoorschijn. Daarbij bleken de twee eerder gevonden brokken de sokkels te zijn van twee van de mijlpalen. Blijkbaar waren ze destijds met geweld van hun plaats gehaald en in de greppel geduwd. Uiteindelijk werd dat ook hun redding, want de afdekkende klei functioneerde als een beschermende laag.

Eenmaal aan de oppervlakte stond de afdeling archeologie enkele grote uitdagingen te wachten. In alle vier de gevallen ging het om zandsteen dat door het lange verblijf in de natte grond behoorlijk was aangetast. Het bergen zelf was de eerste belangrijke uitdaging. Er werden speciale metalen bakken geconstrueerd die rond de palen moesten worden aangebracht, waarna zware machines ze uit het veld konden takelen. Na transport duurde het nog twee jaar van drogen, conserveren en restaureren voordat ze konden worden gepresenteerd in het Museon in Den Haag. Daar verblijven ze sindsdien, als topstukken van de Romeinse aanwezigheid.

De mijlpalen tijdens de opgraving.

HADRI·FIL·DIVI·TRAI·
PARTHIC·NEPOTI
DIVINERVAE·PRO
NEPOTI·TAE·L·H·
ANTONINO·AVG·PIO
PONTM·^x·TRIB·⁵·TEST
XIII·IMP·II·C·J·S·III
A·MAC·M·PI·III

Inscripties

Op alle vier de palen stonden inscripties, soms voor een deel, maar soms ook bijna volledig bewaard gebleven. Mijlpalen waren naast bewegwijzering meestal ook een hommage aan de regerende keizer, soms uitgebracht door de plaatselijke autoriteiten, soms door de keizer zelf. Dat verklaart in dit geval ook het merkwaardige feit dat er op dezelfde plek vier palen bij elkaar stonden, met op allen een andere keizer vermeld. Mijlpalen konden het feit memoreren dat de betreffende weg was aangelegd of dat er herstelwerkzaamheden aan waren verricht. De teksten op de palen zijn dus van groot belang, omdat ze veel inzichten over de Romeinse tijd geven. Er staat informatie op over de keizer, maar ook over de directe omgeving, over de weg zelf en over de naam en statuur van de vermelde plaats. Hoewel niet alle teksten compleet zijn, hebben we toch veel kennis over dit deel van het Romeinse

Rijk kunnen achterhalen. In alle gevallen gaat het om letters in goed leesbare kapitalen. Daarbij is het ook een voordeel dat de teksten bijna altijd eenzelfde stramien volgen en dat palen van dezelfde keizer vaak vergelijkbaar zijn. De ingehakte woorden op de palen beginnen in de meeste gevallen met de naam of met de stamboom van de keizer. Vervolgens komen de keizerlijke eretitels en vaak ook de functies die hij bekleedde of had bekleed. Pas in de laatste regel komt de geografie: daarin staat de afstand tot de dichtstbijzijnde centrale stad vermeld.

Eerbetoon

De vier mijlpalen die in het Wateringse Veld werden gevonden, waren ieder een eerbetoon aan een andere keizer. Twee daarvan zijn bekende keizers: Antoninus Pius (r. 138-161) en Caracalla (r. 211-217). Maar de andere twee zijn vrij onbekend: Gordianus III (r. 238-244) en Decius (r. 249-251). De laatste regeerde maar iets meer dan een jaar. Van de mijlpaal van Antoninus Pius is bijna de gehele tekst bewaard gebleven en deze geeft verreweg de meeste nieuwe informatie. Het is vooral de familiestamboom die hier opvalt, pas in regel zes is de naam van de keizer zichtbaar: ANTONINO AVG PIO. In de eerste regels zijn de voorvaders uitgehakt: Antoninus Pius is de zoon (FIL) van Hadrianus, de kleinzoon (NEPOTI) van Trajanus en de achterkleinzoon (PRONEPOTI) van Nerva.

Al deze namen dragen bovendien het woord DIVI. Dit geeft aan dat ze een goddelijke status kregen na hun overlijden. Noemenswaardig is dat Antoninus geen biologische zoon van Hadrianus was, maar dat hij zijn zoon werd nadat hij op Hadrianus' sterfbed was geadopteerd – zeer waarschijnlijk speelde legitimering hier een rol. Opvallend is ook dat er geen eretitels, refererend aan succesvolle veldslagen, worden genoemd. Dit is te verklaren door de periode waarin Antoninus Pius aan het bewind was: het was een tijd van ►

Boven: De 'platte' tekst van Antoninus Pius, zowel op foto als op tekening. Op de foto zijn de letters waar nodig iets geaccentueerd. Foto: Peter van Oosterhout. Onder: Replica van de mijlpaal van Antoninus Pius. Foto: Joris.

1 In de eeuw erna werd die vervangen door de Leuga. Dit staat vermeld op de mijlpaal van keizer Decius, de laatste van het kwartet, die in 250 moet zijn neergezet.

2 Zie voor een discussie over dit onderwerp Buijtendorp, T., *Forum Hadriani* (Amersfoort 2010), p. 241-247 en Waasdorp, J.A., 'III MP naar MAC. Romeinse mijlpalen en wegen' (Den Haag 2003), p. 57-59.

3 Waasdorp, J.A. (red.), 'Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging', *Haagse Oudheidkundige Publicaties*, 13 (Den Haag 2012) en Waasdorp J.A., & Van Zoolingen, J.T., 'Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust', *Haagse Oudheidkundige Publicaties*, 18 (Den Haag 2015).

relatieve vrede. Zijn 'vader' keizer Hadrianus had wel zo'n erenaam en die staat dan ook vermeld, want in dit geval wordt er gerefereerd aan een overwinning op de Parthen (PARTHIC, regel 3). Op de mijlpaal van Caracalla, waar die wens tot legitimering van afdruipt, wordt eveneens uitgebreid verwezen naar eretitels. De vergoddelijkte vader Septimius Severus wordt in de bovenste regels opgevoerd, die als generaal een lange staat van dienst en daardoor een indrukwekkende lijst aan eretitels had: ARABICI, ADIABENICI, PARTHICI, BRITANICI. Het waren titels die Caracalla zelf ook deels droeg, maar dat deel is bij deze paal verloren gegaan.

Terug naar Antoninus Pius. In de regels onder zijn naam zijn de ambten te herkennen. In de Romeinse keizertijd waren alle functies die in de republiek door verschillende personen werden uitgeoefend in één persoon verenigd. De keizer was zo consul, volkstribuun, opperpriester én imperator. De macht van volkstribuun (TRIB POTEST, regel 7) werd daarbij elk jaar opnieuw verleend en is daarmee een goed hulpmiddel om de paal te dateren. Er staat dat hij het ambt bij plaatsing van de paal voor de veertiende keer bekleedde (XIII, regel 8). Dat moet dan in 151 na Christus geweest zijn. Het gebeurt niet vaak dat een archeologisch voorwerp zo nauwkeurig kan worden gedateerd.

De laatste regel (regel 9) was bestemd voor de geografische positie. Gerekend werd daarbij

altijd vanuit de centrale stad in de regio. De A aan het begin van de regel staat dan ook voor 'vanaf'. De regel eindigt met de afstand, en ook dat is gebruikelijk. Hier gaat het om de klassieke Romeinse mijl, de *milia passuum* (MP), een afstand van zo'n anderhalve kilometer.¹ De betreffende plaats, die op de paal wordt aangeduid als MAC, is MPIII verderop, dus ongeveer zes kilometer van de positie van deze mijlpaal verwijderd. En er is maar één plaats die in dit plaatje past: de Romeinse stad die nog steeds verborgen ligt onder het oppervlak van de stad Voorburg.

Betekenis

MAC is een volstrekt andere naam dan die waaronder de stad algemeen bekend is: Forum Hadriani. De afkorting is een officiële, evenals de tekst op deze mijlpaal. Mogelijk werden zowel MAC als Forum Hadriani als benaming voor dezelfde stad gebruikt. Bij deze afkorting is sprake van een vast stramen: de eerste letter geeft de status van de stad aan, de tweede de familienaam van de heerser die die status had gegeven en de laatste letter slaat vaak terug op de plaatselijke bevolking. De eerste letter M is de gangbare afkorting voor Municipium, een stad met officiële stadsrechten. De letter A staat voor Aelium en verwijst daarmee naar de keizerlijke familienaam van zowel Hadrianus als van Antoninus Pius. Het is aannemelijk dat de C voor Cananefatium staat. Het leert ons dat MAC in het jaar 151 na Chris-

De 'platte' tekst van Caracalla, zowel op foto als op tekening. Foto: Peter van Oosterhout.

IMP·CAES
DIVI·SEPTIMI
SEVERI·PI·ARABICI
ADIABENICI·PARTHI
CI·MAX·BRITANICI
MAX·FILIVS
MAVR TONNVS
PIV ICVS
M/ CVS
P MA/
PP
O
PASS

tus in het bezit was van stadsrechten. Of de stad die toen pas kreeg of dat Forum Hadriani deze al toebedeeld had gekregen door keizer Hadrianus is niet echt duidelijk.² Deze paal, de oudste van het stel, leert ons ook dat waarschijnlijk in datzelfde jaar hier een Romeinse hoofdweg werd aangelegd. De vondst van de vier palen bij elkaar betekende namelijk ook meteen de lokalisering van die weg. Het is zeer waarschijnlijk de weg die ook is afgebeeld op de kaart van Peutinger, en die 'Foro Adriani' met zowel de Rijn als de Maas verbindt. De kaart van Peutinger is een middeleeuwse kopie van een naar alle waarschijnlijkheid laat-Romeinse routekaart.

De weg zelf was in de opgravingsput nauwelijks waarneembaar; hij werd dan ook pas na de vondst van de palen als zodanig herkend. Er was geen verharding overgebleven en onderzoek op andere plaatsen heeft dat ook niet aan het licht gebracht. Toch kunnen we concluderen dat deze weg wel belangrijk moet zijn geweest voor de streek en volgens de datering op de palen functioneerde hij blijkbaar minimaal een eeuw. Het tracé van de weg kan ook nog een stuk richting Voorburg gevolgd worden, mede dankzij de vondst van een stuk van een tweede mijlpaal van Caracalla in Rijswijk. Van Decius was er eerder in die plaats ook al een exemplaar gevonden.

Werktroepen

De vondst van de weg betekende ook de definitieve lokalisering van het beroemde Kanaal van Corbulo. Deze bleek pal naast de weg te liggen. Van dat kanaal is het intussen duidelijk dat hij tot minimaal ver in de tweede eeuw een belangrijke aanvoerroute was voor de stad. Het kanaal was indertijd gegraven door de soldaten van veldheer Corbulo en we kunnen ervan uitgaan dat de aanleg van de Romeinse weg ook in handen was van het Romeinse leger. Juist in die periode, midden tweede eeuw na Christus, liet het Romeinse leger op veel meer plekken in de regio zijn sporen achter. In de duinen en hoogstwaarschijnlijk ook langs de kust werden door deze soldaten militaire

installaties gebouwd. Eén daarvan werd op het terrein van het huidige vakantiepark Kijkduin opgegraven, een kilometer of zes van de vindplaats van de palen vandaan. Vlak daarnaast werd ook het tijdelijke onderkomen van de 'werktroepen' herkend: een groot kamp met een beschermende spitsgracht eromheen.³ Dit kamp, ongetwijfeld bedoeld voor veel meer gelijktijdige bouwactiviteiten, geeft vooral de omvang van de operatie aan. Het is heel aannemelijk dat hier sprake was van een systeem van verdedigingswerken tegen vijanden die vanuit zee plundertochten ondernamen binnen het Romeinse Rijk. De grens van dat rijk, de huidige Kromme Rijn, was immers buitengewoon dichtbij.

Dit systeem, waar we overigens nog heel weinig van weten, moet tot in de derde eeuw hebben gefunctioneerd. Daar wijzen de vondsten op, zoals die in het vakantiepark, en daar wijst natuurlijk ook de zorg voor de infrastructuur op. Het zijn de mijlpalen van het Wateringse Veld die voor deze nieuwe inzichten essentieel zijn geweest. In die zin is het misschien wel de belangrijkste Romeinse vondst in onze regio van de laatste vijftig jaar. ■

Boven: De Romeinse mijlpalen, tentoongesteld in het Museum in Den Haag. Foto: Hans Erren.

Hieronder: Uitsnede uit de kaart van Peutinger. Het gaat om de weg linksboven die vanaf 'Iugduno' langs 'foro adriani' loopt.

Literatuur

Buijtendorp, T., *Forum Hadriani. De vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkeling, uiterlijk en betekenis van het Nederlandse Pompeji* (Amersfoort 2010).

Waasdorp, J.A., 'III MP naar MAC. Romeinse mijlpalen en wegen', *Haagse Oudheidkundige Publicaties*, 8 (Den Haag 2003).

Waasdorp, J.A. (red.), 'Den Haag Ockenburgh. Een fortificatie als onderdeel van de Romeinse kustverdediging', *Haagse Oudheidkundige Publicaties*, 13 (Den Haag 2012).

Waasdorp J.A., & Van Zoelingen, J.T., 'Den Haag Ockenburgh II. Een Romeinse militaire vicus vlak bij de kust', *Haagse Oudheidkundige Publicaties*, 18 (Den Haag 2015).

Fresco's als politieke boodschap

Paus Julius II is de onbetwiste leider

Rafaëls *School van Athene* behoort tot de grote iconen van de westerse kunst. Veel schoolboeken gebruiken dit werk om de renaissance te visualiseren. Het fresco maakt echter deel uit van een hele reeks fresco's en vormt samen met *La Disputa*, dat er recht tegenover hangt, een duidelijke politieke boodschap van paus Julius II. Die context blijft vaak wat onderbelicht, maar is illustratief voor meerdere kenmerkende aspecten.

Harry Havekes en Koen Henskens schrijven voor *Kleio* een serie artikelen waarin een kunstenaar, kunststroming of kunstwerk onder de aandacht wordt gebracht. Dit doen ze door deze te koppelen aan de historische context. Er is bewust niet gekozen voor de geijkte kunstuitingen die al vaak in schoolboeken staan, maar voor een ander, soms verrassend perspectief, door minder bekende kunstwerken te kiezen, of door andere accenten in de informatie en nieuwe inzichten te bieden. De artikelen zijn bedoeld om het verleden vanuit een kunstwerk te benaderen en daarmee de les te verrijken.

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Radboud Docenten Academie in Nijmegen.

Koen Henskens is vakdidacticus geschiedenis en mediëvist aan het Instituut voor Leraar en School van de HAN in Nijmegen.

Giuliano della Rovere, die op 1 november 1503 paus Julius II werd, had een moeizame start. Het pausschap stond onder druk, maar toch manifesteerde Julius II zich vanaf het begin als een geestelijk en bovenal wereldlijk leider, die letterlijk te vuur en te zwaard de kerkelijke staat uitbreidde en het gezag van de paus versterkte. Illustratief daarvoor was zijn intocht in Bologna, op 11 november 1506. Daar werd hij, onder andere in het bijzijn van Erasmus, binnengehaald als bevrijder en geëerd als de nieuwe Julius Caesar.¹ Zijn intocht in Rome, een jaar later, was misschien nog wel grootste. Triomfbogen en altaren werden opgericht om de nieuwe Caesar te eren. De opdracht voor de inrichting van de pauselijke vertrekken (*stanze*) op de tweede verdieping van het Vaticaanse paleis, moeten in dit licht gezien worden.²

Politieke boodschap

De *Stanza della Segnatura* was oorspronkelijk de persoonlijke bibliotheek van paus Julius II, maar werd al snel gebruikt voor de vergaderingen van het hoogste hof van de paus en om gasten te laten wachten die bij de paus op audiëntie kwamen. Deze *stanza* werd daardoor bij uitstek het vertrek om zijn politieke boodschap uit te dragen. Zoals gebruikelijk in die tijd werkte Rafaël in opdracht. De onderlinge samenhang van de fresco's en de interne verwijzingen suggereren dat het inhoudelijke programma van de stanza waarschijnlijk werd geschreven door één persoon. Wie dat was, is niet met zekerheid vast te stellen, maar het moet een

humanist geweest zijn die goed op de hoogte was van de contemporaine discussies over de klassieke denkers in relatie tot het christendom. De naam van Tommaso Inghirami (1470-1516) wordt vaak genoemd. In een van zijn geschriften vergelijkt hij de militaire successen van Julius II met de overwinningen van Julius Caesar in Brittannië, Spanje en Gallië. Bovendien verbindt Inghirami deze overwinningen aan de harmonie in de kosmos, die verstoord is geraakt door de zondeval van Adam en Eva, maar hersteld is door het offer van Christus en is doorgegeven aan zijn opvolger op aarde: de paus.³ De vier fresco's presenteren zo de positie van de paus als diegene die zorgt voor eenheid voor iedereen in de wereld: de *Disputa* presenteert de theologie, de *School van Athene* de filosofie, de *Parnassus* de dichtkunst en de *Jurisprudentia* de wetgeving.

Drie lagen

Omdat veel schoolboeken de *School van Athene* laten zien en omdat veel docenten hier al bekend mee zijn, gaan we hier kort in op het andere grote fresco, *La Disputa*. Dit is het eerste fresco dat Rafaël schilderde. De huidige naam kreeg het een halve eeuw later van kunstenaar en kunsthistoricus avant la lettre Giorgio Vasari, die het werk interpreteerde als een discussie tussen apostelen, evangelisten, martelaren en kerkvaders over de heilige hostie en de eucharistie, die centraal op het altaar staat. Tegenwoordig wordt echter de heilige Drie-eenheid van God, Christus en de Heilige Geest gezien als het centrale thema. Het fresco is dan ook in drie lagen verdeeld. Helemaal bovenin is een kleine groep engelen te zien, aan de zijde van God, onder een gouden gewelf. Dante beschrijft in zijn *Divina Comedia* hoe het hem duizelt als Beatrice hem in het *paradiso* de drie hiërarchische niveaus van engelen uitlegt, waarbij hij verblind wordt door het licht dat God uitstraalt en waaromheen de engelen zijn gearrangeerd. Voor Dante was het goud sprankelende licht dat God uitstraalde over de wereld – het gouden gewelf – het teken van de goddelijke eminentie en alomvattende aanwezigheid. Daaronder, ter hoogte van Christus, staan figuren uit het Oude en Nieuwe Testament,

waaronder Adam, Johannes de Evangelist, David, Sint-Laurentius, Moses en Abraham, met Petrus en Paulus aan de uiteinden. De plaatsing van deze twee apostelen aan het uiteinde, is een evidente verwijzing naar de oorsprong van het christendom in Rome en de positie van de paus.

Op het onderste, aardse niveau zien we een hele reeks personen, waarvan nog steeds niet helder is wie het allemaal zijn. Herkenbaar zijn in ieder geval de vier kerkvaders: Gregorius, Ambrosius, Hieronymus en Augustinus. Daaromheen staan andere heiligen en een aantal pausen, waaronder Innocentius III en Sixtus IV. Ook is aan de rechterzijde Dante herkenbaar. De compositie in drie delen, met de heilige Drie-eenheid in het centrum, legt een directe relatie met Plato en Aristoteles in het tegenoverliggende fresco de *School van Athene*. Humanisten in die tijd, waaronder Inghirami, waren het erover eens dat zowel Plato als Aristoteles beweerden dat drievoud een natuurlijke eenheid vormde – iets waarmee de wereld begrepen kon worden. Dat Plato en Aristoteles dan ook nog staan in de in aanbouw zijnde nieuwe Sint-Pieter, laat aan duidelijkheid niets te wensen over: de kerk, met de paus aan het hoofd, is de leider van de hele wereld – de ontdekkingen van nieuwe continenten zijn op dat moment immers volop bezig – en is zowel beschermers van de mensheid als bringer van eenheid voor de hele mensheid.

Op die manier krijgt de wereldbol die God vasthoudt, helemaal boven in het fresco, extra betekenis. Het symboliseert niet alleen de dominantie van God over de hele wereld, maar geeft die dominantie, via

de (christelijke) Drie-eenheid, die al door de oude Grieken werd herkend, en via een lange traditie van kerkvaders, heiligen, apostelen en martelaren, door aan zijn heilige strijder en dienaar van Christus op aarde: Julius II.

In de klas

De periode rond 1500 was een periode van een veranderend mens- en wereldbeeld. In veel schoolmethoden wordt dat gepresenteerd in drie paragrafen: een over de renaissance, een over de Reformatie en een over de ontdekkingsreizen. Voor leerlingen blijft het vaak lastig de samenhang daarvan te zien, maar het is vooral lastig de continuïteit te snappen. Leerlingen hebben de neiging hier grote breuken te zien. Zo vinden ze het moeilijk te begrijpen dat de katholieke kerk rond die tijd op het hoogtepunt van zijn macht en rijkdom was en dat tegelijkertijd de Reformatie gaande was en dat de mens centraal kwam te staan. Ze hebben de neiging het geloof hier 'af te schaffen' als een factor van belang (hoewel ze natuurlijk wel weten dat de kerk en het geloof belangrijk bleven). Deze fresco's laten die continuïteit goed zien. Het pausdom en de katholieke kerk droegen zelfs in sterke mate bij aan het veranderende mens- en wereldbeeld, door die humanistische opvattingen te integreren. Daarnaast geeft het de wereldlijke en religieuze boodschap van de paus weer: eenheid in de wereld door eenheid in geloof, met de paus als leider. Die gedachte zou de daarop volgende decennia en eeuwen leiden tot een onwrikbare houding ten opzichte van andersdenkenden. ■

La Disputa, fresco van Rafaël Santi in de Stanza della Segnatura, Vaticaanstad, 1508-1511.

¹ Jones, R., Penny, N., *Raphael* (New Haven 1983), p. 49.

² Tegelijk waren er vele andere grote projecten gaande in en rond het Vaticaan. De bekendste: Bramante was begonnen om de oude Sint-Pieter compleet te verbouwen en Michelangelo had de opdracht het plafond van de Sixtijnse Kapel te beschilderen.

³ Joost-Gaugier, Ch.L., *Raphael's Stanza della Segnatura* (Cambridge 2002), p. 20.

Geen droge lessen over verdragen

Hoe maak je van de EU een interessant verhaal voor leerlingen?

Geschiedenisonderwijs over de EU is vaak droog en gaat niet over mensen van vlees en bloed.

EUROCLIO ging in discussie met docenten geschiedenis over hoe het onderwijs hier toch iets mee kan.

Jonathan Even-Zohar
is directeur van
EUROCLIO.

Op het VGN-congres op 10 maart in Den Haag verzorgde EUROCLIO een workshop over Europees burgerschap in een zaal die heel toepasselijk Europazaal heet. Direct bij binnenkomst werd de bezoeker geconfronteerd met een landkaart en een overzicht van de Europese eenwordingsmijlpalen: een politieke tijdlijn van positieve ontwikkeling van opeenvolgende verdragen. In het kader van het algemene thema van het congres (burgerschap) stelden we de vraag: wat is Europees burgerschap? Wat is de rol van geschiedenisdocenten om dit te vormen? Kunnen we voorbij de instituties kijken en de geschiedenis van de Europese samenwerking integraal overbrengen zonder dat dit een stoffige, droge, en in enige mate propagandistische vertelling wordt?

Breder kader

De discussie in Den Haag ging veel kanten op. Waar de een van mening was dat we aan Europa de vrede te danken hebben, hield de ander vol dat 'er eindeloos enorme hoeveelheden geld worden rondgepompt'. Vanuit verschillende perspectieven praatte men eigenlijk ook over verschillende entiteiten. Europa: is dat de Europese Unie, de Raad van Europa, het continent Europa, de Europese cultuur, of zelfs de Europese beschaving?

'Europa: is dat de Europese Unie, de Raad van Europa, het continent Europa, de Europese cultuur, of zelfs de Europese beschaving?'

Gelijkgestemdheid was er wel als het ging over het nut van het lesgeven over de geschiedenis van de Europese integratie. Laatstgenoemde zou een prima onderwerp kunnen zijn om uit te leggen hoe het herstel in Europa vlak na de Tweede Wereldoorlog plaatsvond door het in een breder kader te plaatsen. Maar hoe dichterbij het heden komt, hoe onduidelijker en onzekerder de rol en betekenis van Europa wordt.

Uit de discussie kwamen verschillende vervolgvragen. Waarom gaat de geschiedenis van de Europese integratie niet over mensen van vlees en bloed? Hoe kunnen docenten geschiedenis

beter samenwerken met docenten aardrijkskunde en maatschappijleer om aan leerlingen duidelijk te maken dat ze in het dagelijks leven met Europa, op veel verschillende manieren, te maken hebben? Vragen die op Europees niveau ook erg spelen. Het Europees Parlement debatteerde er in 2016 nog over, waarbij het met ruime meerderheid de Europese Commissie vroeg om scholen, docentenopleidingen en universiteiten te steunen, zodat die ervoor zouden kunnen zorgen dat er in de lidstaten meer kennis zou komen over de Europese samenwerking en integratie.¹

De resolutie geeft een bijzondere rol aan het geschiedenisonderwijs: '[The Parliament] stresses the importance and the potential of a European approach to the teaching of history, while bearing in mind the competence of the Member States in this area, as some historic events were determinant in the emergence of the European ideals and values; calls on the Commission and the Member States to support history societies and centres for historical research, in order to highlight the value of their scientific contribution to European history and their role in keeping schoolteachers up to date.'

¹ European Parliament Report 12 April 2016, (2015/2138(INI)), geraadpleegd op bit.ly/2o41861.

² www.euroclio.eu/changing-europe-en www.historiana.eu.

en beleid

Lesmateriaal

EUROCLIO heeft met geld van het financieringsprogramma 'Jean Monet' drie projecten weten te realiseren. In twee van deze projecten hebben we historici en didactici bij elkaar gebracht om lesmateriaal te maken voor docenten. Bij deze projecten was het voornaamste doel te laten zien dat de Europese samenwerking tot stand is gekomen door een veelvoud van *decisions and dilemmas* aan de top, maar ook op vele andere niveaus in de samenleving.

Het lesmateriaal staat op de portal *Historiana, Your Portal to the Past* onder de titel 'Changing Europe' en is vrij toegankelijk.²

Er zijn verschillende historische kaders ontwikkeld om leerlingen Europese samenwerking op waarde te leren schatten. Zo wordt de Europese Unie geplaatst in een lange serie pogingen tot conflictbeheersing van leiders op het continent. De EU kan dan gezien worden als antwoord op de Tweede Wereldoorlog. In het lesmateriaal wordt ook gekeken naar het leven van 'gewone Europeanen' in de periode vlak na de Tweede Wereldoorlog. Dit helpt studenten de gemeenschappelijkheden en verschillen te ontdekken over hoe mensen in andere delen van Europa dachten over de oorlog en over de toekomst, en de rol van Europa hierin.

De verdere koers van de Europese samenwerking is feitelijk een droog verhaal van vergaderingen,

beleid en verdragen. Om dit verleden interessanter te maken is er lesmateriaal waar leerlingen het besluitvormingsproces beter kunnen begrijpen door *role play* met *evidence files*.

Dankzij een intensieve samenwerking met de in Barcelona gevestigde Universitat Pompeu Fabra is er tevens een onderzoeksproject gerealiseerd genaamd 'Teaching EU at schools'. De resultaten van het schoolboekenonderzoek komen deze maand op de website van EUROCLIO, maar nu al kan er worden vastgesteld dat in de geschiedenischoolboeken geringe aandacht wordt besteed aan de complexiteit van het Europese besluitvormingsproces. De EU lijkt daardoor bijna geen onderdeel uit te maken van de 'eigen' geschiedenis in de lidstaten. Dat zou in de toekomst weleens kunnen veranderen. ■

Boven: Nieuw gebouw in Brussel voor vergaderingen van de Europese Raad, waarin alle Europese regeringsleiders zitten. Foto: Europese Unie.

Onder: Deelnemers aan de workshop in de Europazaal van ProDemos in Den Haag.

Linkerpagina: Jonathan Even-Zohar leidt een workshop over Europees burgerschap tijdens het VGN-congres.

Nixon bezoekt China

De week die de wereld veranderde

Op 17 februari 1972 werd Richard Nixon uitgezwaaid door zijn dochters Tricia en Julie en vicepresident Spiro Agnew voor een zeer lange vliegreis met de Air Force One richting China. Maar de Amerikaanse president wist niet met zekerheid of hij de belangrijkste persoon in China – voorzitter Mao van de communistische partij – te spreken zou krijgen.

Kleio gaat wat dieper in op de Verplichte Historische Voorbeelden. Met behulp van deze achtergrond-informatie kunt u uw leerlingen nog beter voorbereiden op de examenstof. Een serie om te bewaren dus. Dit artikel geeft achtergrondinformatie bij het verplichte voorbeeld *Bezoek Nixon aan China (1972)*.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van Kleio.

Via Hawaï, Guam, Shanghai – waar Chinese piloten aan boord werden gebracht om de laatste etappe te vliegen – landde het vliegtuig vier dagen later om half twaalf in Beijing. De Amerikaanse nieuwszenders konden dus *prime time* de aankomst van hun president in het communistische China melden. Op de Chinese televisie was er nauwelijks aandacht voor het bezoek. Nadat de staatsomroep uitvoerig had bericht over de uitzonderlijke kwaliteiten van vrouwelijke arbeiders, bracht men pas bij het laatste item informatie over de komst van Nixon. Onder aan de vliegtuigtrap stond niet Mao, maar de Chinese premier Zhou Enlai. Vervolgens werden Nixon en zijn gevolg naar het gastenverblijf in Beijing gebracht waar ooit Kim Il-sung, Chroesjtsjov en Che Guevara hadden geslapen.

Nixon had zich nog maar net geïnstalleerd of hij werd gesommeerd zich naar Mao te begeven – de oude Chinese leider (inmiddels bijna tachtig jaar oud) wenste hem te ontvangen. Hoewel de ontmoeting tussen Nixon en Mao niet langer duurde dan een uur, was de reis dus niet voor niets geweest.

Pingpong

Maar wat deed de Amerikaanse president in het hol van de leeuw? China was sinds 1949 een communistisch land en de Amerikanen hadden sindsdien openlijk Taiwan gesteund, een eiland dat door de communistische Volksrepubliek werd beschouwd als onderdeel van China. In dat door Tsjang Kai-Sjek opgebouwde land vierde het kapitalisme hoogtij; Taiwan kreeg op financieel en militair gebied steun van de Verenigde Staten. Maar Nixon, die in de jaren vijftig tijdens het McCarthy-tijdperk een fanatieke communistenjager was geweest, wilde door middel van een betere verstandhouding met de Chinezen de druk op de communistische Sovjet-Unie verhogen. De Verenigde Staten zaten namelijk vast in Vietnam en omdat de Sovjet-Unie haar invloed in Europa en het Midden-Oosten aan het vergroten was, moest Amerika wel een betere relatie met China aanknopen; China en de Sovjet-Unie moesten uit elkaar worden gespeeld.

Het contact tussen Amerika en China was in 1971 gelegd tijdens een tafeltennistoernooi in Nagoya, Japan. De ietwat hippie-achtige Amerikaanse speler Glenn Cowan had de bus van zijn team gemist en lifte vervolgens mee met het Chinese team. Maar omdat de Chinese tafeltennissers niet met de Amerikanen mochten praten, leek het niet een echt gezellige busrit te worden. Totdat een van de Chinese tafeltennissers, nota bene de drievoudig wereldkampioen Zhuang Zedong, met behulp van een tolk een gesprekje aanknoopte en zelfs een cadeau aan Cowan overhandigde. Een dag later gaf Cowan als dank voor de lift de Chinezen een T-shirt met het peaceteken en daaronder de tekst *Let it be*. Het werd het begin van de 'pingpongdiplomatie'. De Chinese autoriteiten kregen weet van dit eerste voorzichtige contact en de geslepen Zhou Enlai nodigde

vervolgens het Amerikaanse tafeltennisteam uit voor een tournee door China. Het was eveneens een idee van Zhou Enlai om de Amerikaanse tafeltennissers zo af en toe een wedstrijd te laten winnen zodat de relatie tussen beide landen wat beter zou worden. Nadat er één schap over de Chinese dam was gekomen, volgden er meer. Zo werd niet veel later Henry Kissinger, de Nationale Veiligheidsadviseur, in het geheim naar de Volksrepubliek gestuurd. Omdat een bezoek van een hoge Amerikaanse vertegenwoordiger aan een 'niet-bestaand' land uiteraard geheim moest blijven, deed Kissinger alsof hij ziek was geworden in Pakistan. Hij bleef daar net zolang in zijn hotel tot alle journalisten weg waren. Via een achteruitgang is hij vervolgens naar het vliegveld gegaan en naar China gevlogen om het bezoek van Nixon aan dat land voor te bereiden.

Beloften

Nixon en Mao bespraken in februari 1972 verschillende onderwerpen, maar de belangrijkste topics waren Vietnam en Taiwan. Nixon wilde graag dat de Chinezen het initiatief namen om de oorlog in Vietnam te beëindigen. Nixon vroeg premier Zhou Enlai verschillende keren om een boodschap naar Hanoi (de hoofdstad van Noord-Vietnam) te sturen waarin stond dat de Verenigde Staten een militaire en politieke regeling wensten, maar dan zonder de omverwerping van de regering in Zuid-Vietnam. Als dank voor de Chinese bemoeienis met Hanoi beloofde Amerika een (langzame) terugtrekking uit Taiwan. Ook zou de Volksrepubliek in de nabije toekomst worden opgenomen in internationale

volkerenorganisaties. Door het bezoek van Nixon aan China werd de relatie tussen beide landen beter, en het grote communistische blok – in de ogen van de Amerikanen werkten de Sovjet-Unie, China en Noord-Vietnam samen – uit elkaar gespeeld. Wat waren de gevolgen van 'the week that changed the world' (Nixons woorden)? Ten eerste had de anticommunist laten zien dat hij prima banden kon aanknopen met het communistische China. Moskou was 'not amused' door de flirt tussen de twee landen en dat had positieve gevolgen voor de zogenaamde SALT-besprekingen, waarin de VS en de Sovjet-Unie onderhandelden over het bevriezen van bepaalde kernraketten. Drie maanden na Nixons bezoek aan China sloten Amerika en de Sovjet-Unie daarover een verdrag.

Ten tweede liet Nixon zien dat de oude wet van de Romeinen nog steeds gold: door de vijanden te verdelen, is het gemakkelijker om te heersen. 'Tricky Dick' (de bijnaam van Nixon) begreep dat maar al te goed en had er een zeer lange vliegreis met onzekere uitkomst voor over. ■

Richard Nixon proost met premier Zhou Enlai bij een diner tijdens zijn bezoek aan Volksrepubliek China, 25 februari 1972. Richard Nixon Presidential Library and Museum. Linkerpagina: Ontmoeting tussen de Amerikaanse president en de leider van Volksrepubliek China Mao Zedong in februari 1972. National Archive and Records Administration.

Bronnen

Margaret MacMillan, *Seize the Hour. When Nixon met Mao* (John Murray 2007).

Tim Weiner, *Een man tegen de wereld. De tragiek van Richard Nixon* (Bezige Bij 2015).

Henry Kissinger, *Over China* (Bezige Bij 2011).

Jan van der Putten, *Verbijsterend China. Wereldmacht van een andere soort* (Nieuw Amsterdam 2011).

Koningen, steden en

Verwarring rond het feodalisme

Het feodalisme is een begrip waar niet alleen leerlingen, maar ook docenten moeite mee hebben. Niet vreemd, want zelfs specialisten ruziën erover. Hoog tijd enige orde aan te brengen.

Frank Tang is mediëvist en auteur van *De Middeleeuwen. Een kleine geschiedenis* (2014).

Tegen het jaar 1024 maakte Hugo, heer van Lusignan, zijn opwachting aan het hof van zijn leenheer graaf Willem III van Poitiers. Hugo eiste compensatie voor al de keren dat Willem hem niet de kastelen en landerijen had gegeven waarop hij recht meende te hebben. Ook had de graaf hem naar zijn idee niet gesteund in zijn talloze veten met naburige edelen. De laatste keer dat Hugo de graaf om een gunst had verzocht, had deze hem op zijn nummer gezet. Willem had hem per bode laten weten dat hij, zelfs al behoorde hem de hele wereld toe, Hugo niet eens zou geven wat hij met één vinger kon optillen. De heer van Lusignan toog naar Poitiers voor genoegdoening, maar kreeg nul op het rekest. Dit krenkte hem zo, dat hij met zijn heer brak: ten overstaan van het hele hof zegde hij zijn trouw aan de graaf op. Oorlog was nu onvermijdelijk. Nog voordat Hugo zelf tot actie kon overgaan, bezetten Willems ridders een van zijn bezittingen. Als tegenzet nam Hugo een burcht in die hem naar eigen zeggen toch al toekwam en verdreef het garnizoen. De graaf, nu ook gekrenkt, bleek bereid tot onderhandelen. Na veel heen en weer gepraat werd er vrede gesloten. Hugo kreeg een deel van de bezittingen waarom hij had gevraagd, niet alles, maar blijkbaar voldoende voor zijn gekwetste eer.¹

Onontwarbare kluwen

Hoe de oorlog tussen leenheer en leenman precies verliep, wordt in de bron waaruit we deze gebeurtenissen kennen niet uit de doeken gedaan. Waarschijnlijk ging de strijd gepaard met het brute geweld dat Hugo's conflicten met andere heren kenmerkte: het platbranden van burchten, het nemen van gijzelaars, het mishandelen, verminken en vermoorden van elkaars ridders en horigen. Al die vendetta's en gruweldaden liet Hugo optekenen. Met welk doel is niet helemaal duidelijk, maar zijn relaas geeft ons een kijkje in de 'feodale' wereld van het Frankrijk van de vroege elfde eeuw. We lezen over een onafgebroken reeks veten tussen kasteelheren onderling en tussen kasteelheren en hun leenheren. Het is niet gemakkelijk de lijn van het verhaal vast te

houden. Steeds wisselen de allianties, gebaseerd op een onontwarbare kluwen van leen-, clientèle-, bloed- en huwelijksbanden. Die banden worden aangeduid als 'vriendschappen', maar al lezende kunnen we ons moeilijk aan de indruk onttrekken dat je het in die tijd niet van je vrienden moest hebben. Het is een wereld waarin iedereen de ander een loer probeert te draaien en iedereen elkaar wantrouwt. Een eed wordt even gemakkelijk gebroken als gezworen, list en bedrog zijn aan de orde van de dag. Wat ook opvalt, is dat graaf Willem, toch een machtig man die aanspraak maakte op de titel hertog van Aquitanië, zijn gezag meestal niet doet gelden door machtsvertoon of geweld. Willem schippert en onderhandelt. Twisten legt hij het liefst bij door te praten.²

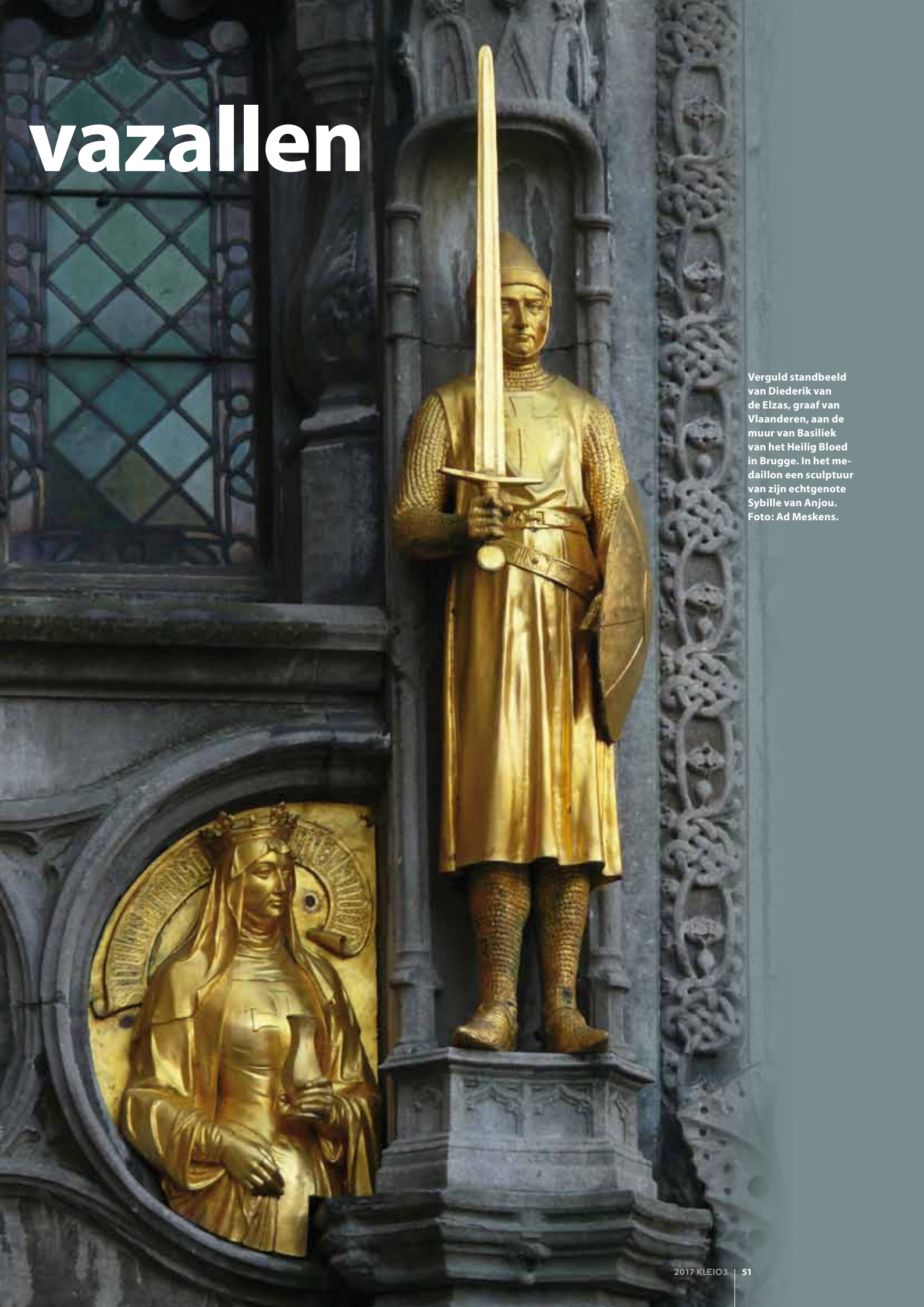
'Een wereld waarin iedereen de ander een loer probeert te draaien'

Al met al rijst het beeld op van een samenleving die weinig gemeen heeft met de keurig geordende 'feodale piramide' uit de schoolboeken. Kennelijk waren de sociale en politieke verhoudingen in de middeleeuwen veel complexer. Ook verschilden zij sterk van onze eigen wereld. Het is daarom niet gek dat niet alleen leerlingen, maar ook docenten het 'feodalisme' lastig vinden. Het is een begrip waarover misverstanden bestaan. Het eerste misverstand is de gedachte dat 'de opkomst van de stedelijke burgerij en de toenemende zelfstandigheid van steden' evenals 'de beginnende staatsvorming en centralisatie', twee kenmerkende aspecten van de hoge en late middeleeuwen, per definitie de positie van de adel ondermijnden en daarmee het 'feodale' karakter van het bestuur. Het tweede misverstand betreft de veronderstelde autocratische trekken van het feodalisme. Voordat we deze twee kwesties onder de loep nemen, is het echter handig in te gaan op de vraag wat er eigenlijk precies onder 'feodalisme' wordt verstaan en welke plaats het begrip inneemt in de hedendaagse mediëvistiek. Hier lijkt namelijk al een groot deel van de verwarring te ontstaan. ►

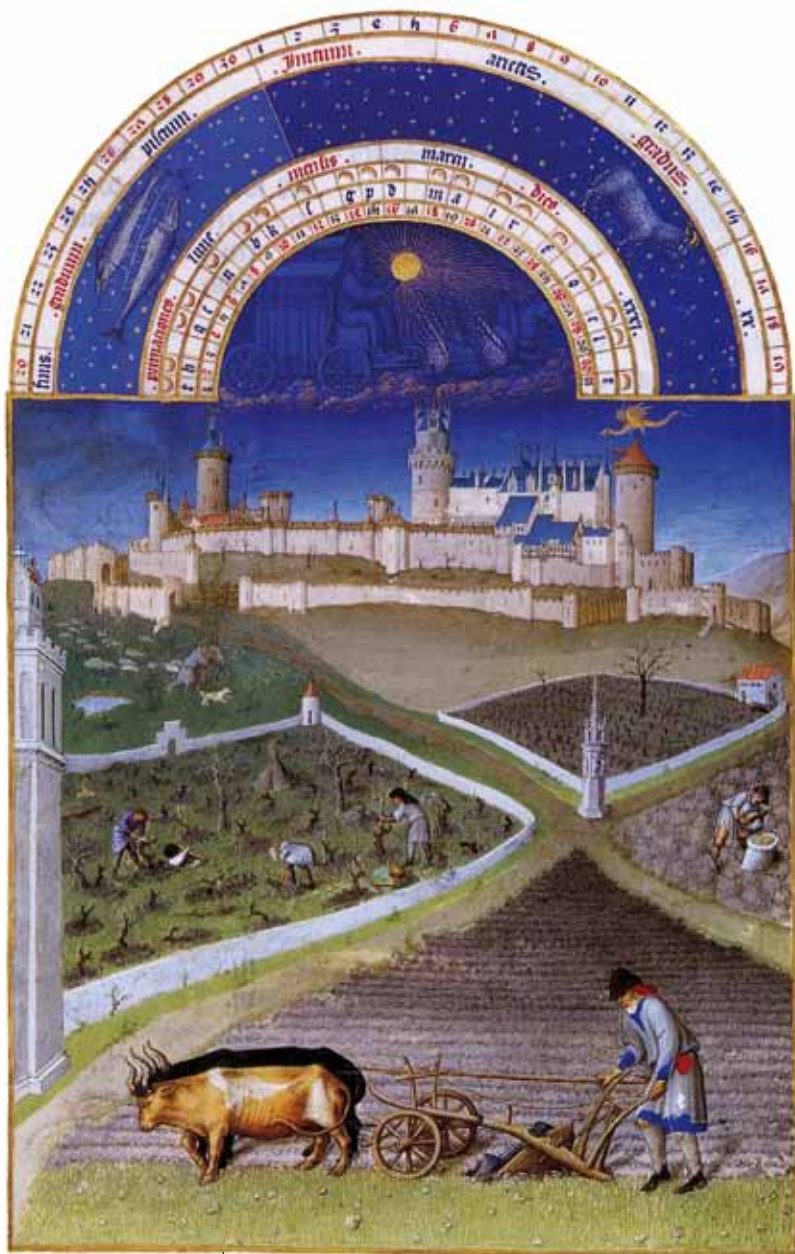
¹ *Conventum Hugonis*: tinyurl.com/kr3p65p (oorspronkelijke Latijnse tekst met moderne Franse vertaling). Voor een Engelse vertaling, zie: tinyurl.com/lhokb2g.

² Georges Duby, *Le Moyen Âge. De Hugues Capet à Jeanne d'Arc (987-1460)* (Parijs 1987), pp. 127-137.

vazallen

Verguld standbeeld van Diederik van de Elzas, graaf van Vlaanderen, aan de muur van Basiliek van het Heilig Bloed in Brugge. In het medaillon een sculptuur van zijn echtgenote Sybille van Anjou. Foto: Ad Meskens.

Het kasteel van de heren van Lusignan. Uit *Les Très Riches Heures du duc de Berry*, begin vijftiende eeuw. In de elfde eeuw stond op dezelfde plek een veel eenvoudiger burcht.

Ganshof versus Bloch

De term feodalisme wordt in de geschiedwetenschap in twee verschillende betekenissen gebruikt. Allebei komen ze in de examensyllabus voor. De eerste betekenis gaat terug op de Belg François Louis Ganshof, die het feodalisme vanuit een juridische invalshoek bestudeerde. Voor Ganshof bestond de kern van het feodalisme uit de trouw die een vazal of leenman aan een heer zwoer, in ruil voor bescherming en onderhoud – het laatste doorgaans in de vorm van in leen gegeven grond (het *feodum*).³ Ganshof had grote invloed op de Britse en Amerikaanse geschiedwetenschap. Waar Ganshof de voornaamste plichten van de vazal in de militaire sfeer zag, keken historici uit de Angelsaksische wereld vooral naar de rol van vazalliteit en leenstelsel in de geschiedenis van de staat. Feodalisme op deze manier gedefinieerd vinden we in het examenprogramma terug als het kenmerkende aspect ‘het ontstaan van feodale verhoudingen in het bestuur’.

De term wordt in de historiografie ook op een andere, ruimere manier gebruikt. Feodaal was volgens deze definitie niet alleen het middeleeuwse politieke of militaire systeem, maar ook en vooral de sociaaleconomische structuur die daaraan ten grondslag lag. Op deze manier werd het begrip gebruikt door Marc Bloch. Kenmerkend voor de feodale samenleving was volgens hem de overheersende persoonlijke, wederzijdse afhankelijkheid, ‘van mens van mens’.⁴ Daarom maken bij hem het hofstelsel en de horigheid, in het examenprogramma een afzonderlijk kenmerkend aspect, óók deel uit van het feodalisme. Bloch was niet de eerste die de term op deze manier gebruikte. Via Marx gaat zijn definitie terug op verlichte juristen als Montesquieu en diens voorloper Boulainvilliers. Allerlei uitwassen van het ancien régime, zoals herendiensten, excessieve pachten en tollens, het verplichte gebruik van molens, ovens en wijnpersen van de landheer, bestempelden zij als ‘feodale’ wetten. Het was om die reden dat de leden van de Nationale Vergadering beweerden dat ze het ‘régime féodal’ ten grave droegen, toen ze in de nacht van 4 op 5 augustus 1789 zulke lasten afschaften.

Het feodalisme in deze brede betekenis komt eveneens in de examensyllabus voor. In de stofomschrijving van de historische context ‘de Republiek’ staat dat in de Noordelijke Nederlanden een feodale traditie ontbrak, wat in combinatie met de moedernegotie een vroege specialisatie en commercialisering van de landbouw mogelijk maakte. ‘Feodaal’ heeft hier betrekking op de sociaaleconomische omstandigheden. Namelijk op het ontbreken van een omvangrijk adellijk of kerkelijk grootgrondbezit en de aanwezigheid van een klasse van vrije boeren naast een kapitaalachtige burgerij, niet op de bestuurlijk-juridische relatie tussen leenheer en leenman.

Geen stelsel

Het gelijktijdige gebruik van beide betekenissen in de syllabus geeft aanleiding tot verwarring. Niet vreemd, want sinds Bloch is het met het feodalisme alle kanten opgeschoten. De beroemde mediëvist Georges Duby bijvoorbeeld betrok het begrip niet enkel op de sociaaleconomische en politieke verhoudingen, maar ook op de cultuur en de mentaliteit. Als zelfs deskundigen het zo breed toepassen, is het niet verwonderlijk wanneer het bij anderen soms een wel heel vage betekenis krijgt. In de omgangstaal is ‘feodaal’ min of meer verworpen tot een synoniem voor middeleeuws, met heel zijn negatieve bijklank. Onder mediëvisten bestaat er sinds lang onvrede over het onzorgvuldige gebruik van de term. Al in de jaren zeventig pleitte Elizabeth Brown ervoor het woord liever helemaal te vermijden of, als het niet anders kon, alleen te gebruiken in Ganshofs strikte betekenis.⁵ Later heeft Susan

Reynolds zich zelfs afgevraagd of vazalliteit en leen überhaupt kunnen worden beschouwd als instellingen die het middeleeuwse Europa karakteriseerden.⁶ Reynolds gaat in haar conclusies verder dan haar meeste collega's. Toch is het beeld van het feodalisme, in beperkte zin, de laatste decennia grondig bijgesteld. Veel vazallen blijken te zijn beloond met andere zaken dan een leen, bijvoorbeeld met grond in eigendom, ambten, emolumenten, tolrechten en renten. Evenmin waren alle bestuurlijke functies gekoppeld aan een leen. Er waren zoveel 'uitzonderingen' en 'afwijkingen' dat ze moeilijk als zodanig kunnen worden beschouwd. Kortom, het is nauwelijks vol te houden dat er zoiets heeft bestaan als een

"Feodaal" is geworden tot een synoniem voor middeleeuws, met heel zijn negatieve bijklank'

'leenstelsel' of 'feodaal systeem'.

Daar komt bij dat het ongelukkig is gekozen als kenmerkend aspect van de vroege middeleeuwen. Zoveel is wel duidelijk geworden uit het vele onderzoek dat de afgelopen decennia is verricht: anders dan het door Karel Martel en Karel de Grote 'bedachte' stelsel uit de schoolboeken doet vermoeden, als feodale verhoudingen ooit kenmerkend zijn geweest voor de bestuurlijke verhoudingen, dan was dat níét in de Karolingische tijd. Pas in de hoge middeleeuwen werden de feodo-vazallitische relaties geformaliseerd (bijvoorbeeld in het ritueel van de manschap) en geïnstitutionaliseerd (bijvoorbeeld in speciale gerechtshoven voor leenzaken). In diezelfde tijd nam volgens het examenprogramma het politieke belang van de stedelijke burgerij toe en begon de staat zich te ontwikkelen. De opkomst van de steden, de burgerij en de staat kunnen met enige verbeeldingskracht inderdaad in deze periode worden gesitueerd. Of deze ontwikkelingen noodzakelijkerwijs ten koste gingen van de adel en het 'feodalisme' valt te betwijfelen.

Kwijnend feodalisme?

In de meeste schoolboeken worden de nieuwe politieke ontwikkelingen min of meer zo beschreven: in ruil voor privileges en zelfbestuur betaalden de steden de koning belastingen en namen met hun milities deel aan zijn veldtochten. Op deze manier kreeg de kroon de adel eronder; ambtenaren van burgerlijke afkomst namen de bestuurlijke taken van de adel over. Dit beeld is echter te simpel. Het gaat voorbij aan het feit dat in de meeste steden edelen deel uitmaakten van het patriciaat, terwijl omgekeerd rijk geworden burgers al snel gingen beleggen in grond op het platteland en zich adellijke titels gingen verwer-

ven. Onderlinge huwelijken waren niet zeldzaam. De scheidslijn tussen adel en burgerij was niet zo scherp als verondersteld.

Bovendien begonnen de bestuurlijke veranderingen niet op het niveau van het koninkrijk, maar op dat van het territoriale vorstendom. De graaf van Vlaanderen en de hertog van Normandië bijvoorbeeld konden tot het eind van de twaalfde eeuw over een geavanceerdere bureaucratie beschikken dan hun suzerain, de koning van Frankrijk. Bij de prille middeleeuwse staatsvorming moeten we niet meteen denken aan de nationale staten zoals wij die nu kennen. In eerste instantie waren het de territoriale vorsten, de toplaag van de adel, die profiteerden van de nieuwe ontwikkelingen. Pas in een later stadium ging de kroon er de vruchten van plukken, toen zij op haar beurt meer grip kreeg op hertogen, markgraven, graven en bisschoppen. Daarbij maakte de monarchie dankbaar gebruik van de vazalliteit. Van territoriale vorsten werd geëist dat zij manschap zouden doen aan de koning. Daarmee erkenden ze dat ze hun gebieden, die ze tot dan hadden geregeerd alsof het kleine koninkrijken waren, in leen hielden van de kroon. Aanvankelijk eiste die alleen in uitzonderings-situaties haar rechten op. Toen de Vlaamse graaf Karel de Goede in 1127 werd vermoord en er geen directe erfgenaam was, meende de Franse koning Lodewijk VI de Dikke het recht te hebben een opvolger aan te wijzen. Zijn kandidaat Willem Clito moest hem bovendien niet alleen manschap doen, maar ook een verheffingsgeld (afkoopsom) van duizend mark betalen. Geleidelijk echter ging de monarchie haar rechten als leenheer met grotere regelmaat opeisen, ook tegenover haar machtigste vazallen. Zo verklaarde een Frans gerechtshof de Engelse koning Jan zonder Land in 1202 verbeurd van al zijn continentale bezittingen, omdat hij en ►

¹ F.L. Ganshof, *Feudalism* (3e ed., Londen 1964), p. xvi.

⁴ Marc Bloch, *La société féodale* (Parijs 1968), p. 16.

⁵ Elizabeth A.R. Brown, 'The Tyranny of a Construct: Feudalism and Historians of Medieval Europe', *The American Historical Review* 79 (1974), pp. 1063-1088.

⁶ Susan Reynolds, *Fiefs and Vassals, The Medieval Evidence Reinterpreted* (Oxford 1994).

De Franse historicus Marc Bloch (1886-1944).

Het verdwenen grafmonument van Willem Clito in Sint-Omaars, naar een tekening uit de zeventiende eeuw.

zijn voorgangers stelselmatig hun verplichtingen tegenover hun leenheren, de koningen van Frankrijk, hadden verzaakt.

Hoewel de voortschrijdende centralisatie de adel op de lange termijn dus minder onafhankelijk maakte, betekent dit niet dat het was gedaan met zijn vooraanstaande positie. Eeuwenlang nog zouden de aanzienlijkste functies in leger en bureaucratie voornamelijk worden bezet door telgen uit adellijke geslachten.⁷ De opkomst van de stedelijke burgerij en de staatsvorming gingen niet zonder meer gepaard met een neergang van

de adel. Zeker ondermijnden zij niet de feodale vormgeving van het bestuur. Die beleefde tussen circa 1000 en 1300 juist haar bloeitijd. Want niet alleen bonden koningen de adel aan zich door een beroep te doen op hun rechten als leenheer, ook de band tussen vorst en stad werd op feodale leest geschoeid.

Burgers als vazallen

Een sprekend voorbeeld treffen we aan in het journaal dat de Brugse klerk Galbert na de moord op Karel de Goede bijhield. De Bruggelingen halen Willem Clito op 5 april 1127 in als nieuwe graaf. Nadat hij en Lodewijk de Dikke de volgende dag op de relikwies van de heiligen hebben gezworen dat de burgers nooit meer tol of cijns hoeven te betalen, zweren die op hun beurt trouw aan de nieuwe graaf en doen hem manschap. Dezelfde procedure wordt gevolgd wanneer de Vlamingen een jaar later tegen Clito in opstand komen en zijn rivaal Diederik van de Elzas tot graaf verkiezen. De relatie tussen vorst en burgers wordt dus in een feodaal jasje gego-

‘Gewapende oppositie tegen vorsten was schering en inslag’

ten. De Vlaamse stedelingen zweren trouw aan iedere nieuwe graaf. Daaraan vooraf gaat een eed van de graaf zelf, die erop neerkomt dat hij de lokale rechten en vrijheden zal respecteren. Dit is geen vrijblijvende belofte. De reden waarom de Vlamingen (edelen en burgers) tegen Willem Clito in opstand komen en Diederik in zijn plaats kiezen, is dat de eerste zich niet aan zijn eed heeft gehouden door de rechten van de Vlamingen voortdurend te schenden.⁸

Dat het ‘volk’ in het twaalfde-eeuwse Vlaanderen het waagt zijn graaf af te zweren en een ander in zijn plaats te kiezen, kan er wellicht moeilijk in bij docenten die gewend zijn te lezen dat de opstandige Nederlandse gewesten een revolutionaire daad verrichtten toen zij in 1581 formeel braken met hun landsheer Filips II. Opstanden, waarbij de deelnemers er niet voor terugdeinsden de vorst de heerschappij te ontnemen, kwamen in de middeleeuwen echter regelmatig voor. Niet alleen hertogen, graven en bisschoppen waren het slachtoffer van zulke bewegingen, maar ook koningen en keizers. In het geval van gekroonde hoofden bestonden er de nodige scrupules. Volgens de leer van de kerk waren koningen en keizers als ‘gezalften des Heeren’ onschendbaar. De feodale praktijk bood uitkomst. De leenband had veel weg van een contract, dat aan beide partijen verplichtingen oplegde. Wanneer een van de partijen de voorwaarden schond, had de ander het recht de overeenkomst op te zeggen.

De eer

Hiermee zijn we aanbeland bij het tweede misverstand rond het feodalisme: de vermeende autocratische inslag. Het 'feodalisme' was geen onvervalst top-downsysteem dat de leenheer een bijna onbeperkte beschikkingsmacht gaf over de leenman. De bronnen uit die tijd geven een ander beeld. Beroemd is de brief die bisschop Fulbert van Chartres aan de ons al bekende Willem van Poitiers/Aquitanië in 1020 schreef.⁹ In zijn brief vat de bisschop op Willems verzoek samen wat hij in boeken heeft gevonden over vazalliteit. Kern van zijn betoog is dat zowel leenheer als leenman zich er niet alleen van dient te onthouden de ander, direct of indirect, schade of letsel toe te brengen, maar ook de plicht heeft hem zo nodig actief bij te staan. Beiden zijn schuldig aan woordbreuk en verraad als ze zich aan hun verplichtingen onttrekken.

Fulbert gaat niet in op de consequenties. Hij heeft het te druk met de herbouw van zijn onlangs bij een brand verwoeste kerk. Wat de vazal te doen stond indien zijn heer zijn deel van de overeenkomst niet nakwam, was echter algemeen bekend: hij kon de trouw opzeggen. In de *Siete partidas*, een Spaans wetboek uit de dertiende eeuw, lezen we dat een vazal – zelfs in het jaar dat hij door hem is geridderd – met zijn heer mag breken, wanneer die hem probeert te doden, zijn vrouw onteert of zonder gerechtelijke procedure zijn bezittingen afneemt. Deze wet vertoont veel overeenkomst met Frankische wetgeving over hetzelfde onderwerp. Met elkaar hebben ze gemeen dat alles lijkt te draaien om de eer. Ook in het conflict tussen Hugo van Lusignan en Willem van Poitiers is dit het geval. De reden dat Hugo zich gekrenkt voelt, is het gezichtsverlies dat hij heeft geleden. Willem heeft verzuimd hem van voldoende goederen te voorzien en hem te beschermen tegen zijn vijanden. Tot overmaat van ramp heeft hij Hugo een beledigend bericht

gestuurd als antwoord op diens verzoek om een gunst. Vanwege zijn geschonden eer breekt Hugo met zijn leenheer. Nu kan hij met hem een vete uitvechten, totdat hij in de ogen van de wereld voldoende genoegdoening heeft gekregen om zijn eer te redden.

Eer was een rekbaar begrip, dat te pas en te onpas kon worden ingeroepen. Het was daarom nooit moeilijk een excuus te vinden om de wapens op te nemen. Gewapende oppositie tegen vorsten was in de middeleeuwen schering en inslag. De feodale praktijk maakte het vrijwel onmogelijk een autocratische regeerstijl te voeren. Net zo min was het met het 'feodalisme' gedaan toen de staat en de stad aan hun opmars begonnen. ■

- ⁷ Ronald G. Asch, *Nobilities in Transition, 1550-1700. Courtiers and Rebels in Britain and Europe* (Londen 2003).
⁸ Galbert van Brugge, *De moord op Karel de Goede*, Albert Demyttenaere (vert.) (2^e druk, Leuven 2002), pp. 187-188 en 233-245.
⁹ Zie tinyurl.com/l6o73hy.

Boven: Bisschop Fulbert van Chartres. Hiernaast: Het afleggen van de leeneed. *Sachsenspiegel*, manuscript uit het begin van de dertiende eeuw.

Burgerschap in bijzondere context

Geschiedenisdocent als wegwijzer voor burgerschapsonderwijs

Een mooiere locatie was bijna onmogelijk: op de plek waar menig debat heeft geklonken en waar parlementariërs stonden te zweten om hun standpunten te verdedigen, kwamen op vrijdag 10 maart in de oude zaal van de Tweede Kamer honderden docenten geschiedenis en andere geïnteresseerden bijeen om te praten en filosoferen over burgerschap binnen het geschiedenisonderwijs.

Ben Vriesema is hoofdredacteur van *Kleio*.

Onder: Bezoekers van het VGN-congres 2017 in de oude zaal van de Tweede Kamer. Foto: Hellen Janssen. Rechterpagina boven: De aanbidding van de publicatie *Welk verhaal telt?* met van links naar rechts: Ton van der Schans, Gerdi Verbeet en Mark van Berkel. Foto: Hellen Janssen. Rechterpagina onder: Workshop in het gebouw van ProDe-mos. Foto: Marcel Nonhebel.

VGN-voorzitter Ton van der Schans opende het congres door aan te geven hoe belangrijk burgerschap is. En dat er in de klas veel meer aandacht aan moet worden besteed. Ook bood hij het visiestuk *Bij de Tijd 2* aan aan Jorrit Blaas, beleidsmedewerker op het ministerie van OCW. In deze publicatie (waarover op pagina 58 en 59 in deze *Kleio* meer) worden in acht hoofdstukken de opvattingen en wensen van VGN-commissies en deskundigen betreffende de toekomst van het geschiedenisonderwijs samengevat. Ook staan er de bouwstenen in die richting geven aan de verdere doordenking van aspecten van de visie op geschiedenisonderwijs, te vertalen in uitgangspunten voor curricula.

Citizenship

Siep Stuurman hield een mooi verhaal over de geschiedenis van het burgerschap en liet zien dat er verschillende kanten aan zitten. Zo kwam hij met een zeer interessant verhaal over Wong Kim Ark die in 1898 een uitspraak van het Supreme Court verlangde

over zijn *citizenship* in Amerika. De uitslag loog er niet om: kinderen geboren in Amerika, in het bezit van wettige huisvesting *and who were carrying on business there* werden automatisch Amerikaans burger. Jan Drentje volgde met een verhaal over Thorbecke, zijn visie op het burgerschap en hoe die is geëvolueerd. Na een levendige discussie over hoe we burgerschap kunnen implementeren binnen het geschiedenisonderwijs volgde de aanbidding van *Welk verhaal telt?* over Nederlands-Indië. Mark van Berkel onderzocht in opdracht van het Nationaal Comité 4 en 5 mei hoe er in methodes wordt geschreven over Nederlands-Indië. Enkele conclusies zijn dat er weinig aandacht is voor het verhaal van Nederlands-Indië en dat het Indische perspectief in methodes vrijwel ontbreekt. Ondergetekende mocht de winnaar van de Kleio Klasseprijs 2017 bekendmaken: *Spion van Oranje*, geschreven door Bram de Graaf, handelend over de oorlogservaringen van Bram Grisnigt. Een winnaar die overigens meer dan zestig procent van de ruim 1100 uitgebrachte stemmen achter zich had gekregen.

Workshops

Na de lunch volgden de deelnemers workshops met 'burgerschap' als rode draad, uitgewerkt in verschillende onderwerpen als internationalisering in het onderwijs, emancipatie van minderheidsgroepen en hoe je samen met je leerlingen het onderwijs kunt vormgeven. Ook was er discussie over het verschil tussen burger en onderdaan, en kon men een rondleiding over het Binnenhof krijgen. De middag werd op hilarische wijze afgesloten door Jan Kuitenbouwer, neerlandicus en turbotaalexpert. Het VGN-bestuur heeft een prima congres georganiseerd op een historische toplocatie én met een programma waar menigeen goed mee uit de voeten kon. Volgend jaar weer. Noblesse oblige. ■

Publicaties online

De publicatie *Welk verhaal telt?* is terug te lezen via www.4en5mei.nl/media/documenten/welkverhaaltelt.pdf.

Het visiestuk *Bij de Tijd 2* is te downloaden via de website www.vgnkleio.nl.

GS COMPACT

GESCHIEDENIS BOVENBOUW HAVO

**Een nieuwe geschiedenis-
methode speciaal voor havo 4/5!**

**kernbegrippen, verwerkings-, toepassings-
en inzichtsvragen.**

**Uitstekende
voorbereiding
op het centraal
eindexamen**

UITGEVERIJ LAMBO

WWW.LAMBO.NL/GS-COMPACT

De essentie van geschiedenis

Stap voor stap naar een nieuw curriculum

Tijdens het VGN-congres op 10 maart is *Bij de Tijd 2* overhandigd aan Jorrit Blaas, beleidsmedewerker op het ministerie van OCW. In het boekje zijn bouwstenen geformuleerd die de basis vormen voor de ontwikkeling van een eigentijds geschiedeniscurriculum. Het bouwt hiermee voort op *Bij de Tijd 1*.

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. **Cees van der Kooij** is onderwijsadviseur.

In juni 2015 besloot het VGN-bestuur om binnen de vereniging een gedachtewisseling te houden over eigentijds geschiedenisonderwijs. De opzet en organisatie hiervan werd in handen gelegd van een nieuwe, tijdelijke commissie: commissie VISIE. Als doelgroep van het debat werd in eerste instantie gedacht aan de eigen leden. Ook wilde de VGN beleidsmakers en curriculumontwikkelaars ondersteunen bij het nemen van beslissingen over het curriculum. In dit artikel geven wij een overzicht van de discussie over de toekomst van het geschiedenisonderwijs. Staatssecretaris Sander Dekker heeft overigens recentelijk in een brief aan de Tweede Kamer (d.d. 22 december 2016) aangegeven voornemens te zijn in de curriculumontwikkeling docenten

een *hoofdról* te geven. Iets wat uitstekend aansluit bij het beleid van het VGN-bestuur.

Eerste fase

De commissie VISIE richtte zich op de werkgroepen binnen de VGN en raadpleegde geschiedenisdocenten in Leeuwarden, Nijmegen, Utrecht, Amsterdam en Eindhoven. Voorop stond de inventarisatie van kernpunten betreffende het geschiedenisonderwijs die vormgegeven konden worden in zogenaamde koersuitspraken. De start lag vanzelfsprekend bij de doelen van het geschiedenisonderwijs met als paraplu de begrippen 'historisch besef' en 'historisch denken en redeneren'. Tot die doelen wordt gerekend het totaalpakket aan historische kennis, historische vaardigheden en historische interesse. Leerlingen leren over historische feiten, begrippen en de chronologie. Ook leren ze historische personen en gebeurtenissen te plaatsen in

een historisch context ('contextualiseren'). Bij die kennis hoort ook inzicht in de aard van historische kennis; interpretaties zijn namelijk gebaseerd op historisch bewijs. De belangrijkste vaardigheid in het geschiedenisonderwijs is de vaardigheid historische verschijnselen en bronnen beargumenteerd te onderzoeken en te analyseren. En voor de ontwikkeling van historische interesse is de oefening in het stellen van historische vragen belangrijk. Dit alles resulteert in de vaardigheid historisch te redeneren over onder meer continuïteit en verandering, oorzaak en gevolg en overeenkomsten en verschillen. In *Bij de Tijd 1* zijn koersuitspraken

Ton van der Schans.
Foto: Hellen Janssen.

onderwijs

gedaan over onder andere historisch redeneren, het referentiekader voor historische kennis, de doorgaande lijn van het basisnaar het middelbaar onderwijs en over toetsing en samenwerking met andere vakken. Duidelijk werd dat er behoefte was om binnen de officieel vastgestelde curricula tijd en ruimte te reserveren voor actuele onderwerpen, lokale, regionale, Europese en wereldonderwerpen, maar ook voor samenwerkingsprojecten met ander vakgebieden. Op het VGN-congres van 2016 werd het boekje *Bij de Tijd door het schoolvak geschiedenis. Een visie van geschiedenisdocenten op hun vak* gepresenteerd. Dat was tevens de start voor een volgende stap in het proces op zoek naar de essentie van het geschiedenisonderwijs: een poging om de koersuitspraken in *Bij de Tijd 1* te concretiseren.

Tweede fase

In de tweede fase van het visieproject is een uitgebreide vragenlijst, gebaseerd op de koersuitspraken in *Bij de Tijd 1*, voorgelegd aan alle VGN-commissies en ook aan een tiental hoogleraren, lerarenopleiders en vakdidactici. De opdracht was op basis van de vragenlijst de koersuitspraken uit *Bij de Tijd 1* te concretiseren en uit te werken. Enerzijds ging het om verdere concretisering van opvattingen en wensen van geschiedenisdocenten, anderzijds om via deze inventarisaties richtinggevende uitspraken voor curriculaontwerpers te formuleren. De reacties leverden veel materiaal op voor de verdere doordenking van doel, functie en inrichting van het geschiedenisonderwijs. Opvallend vaak kwam in de reacties het begrip 'betekenisvol' voor, doorgaans in verbinding met het heden en met pleidooien voor meer tijdvakoverstijgende

('diachrone') onderwerpen. De reacties werden gebundeld in *Bij de Tijd 2*, dat gepresenteerd werd op het derde congres van de VGN in Den Haag op 10 maart 2017. In deze publicatie worden in acht hoofdstukken de opvattingen en wensen van de commissies en de deskundigen samengevat. Bovendien zijn bouwstenen geformuleerd die de basis vormen voor de uitgangspunten van curriculaontwikkeling. In het manifest, hiernaast afgedrukt, is de samenvatting van het boekje te lezen. Uitgangspunt is opnieuw 'historisch besef' en 'historisch denken en redeneren', met een sterke nadruk op de 'samenhang van verleden-heden-toekomst' en op de 'verschillende dimensies van het geschiedenisverhaal'. Het slothoofdstuk van *Bij de Tijd 2* gaat over randvoorwaarden voor goed geschiedenisonderwijs: het stimuleren van vakdidactisch onderzoek, de opleiding van docenten, bevoegde docenten voor de klas, nascholing met faciliteiten en een baanopbouw, die naast het geven van lessen duidelijk tijd en ruimte biedt voor voorbereiding en evaluatie van lessen en voor het ontwerpen van lesmateriaal en lesprogramma's. De VGN, als vertegenwoordiger van de geschiedenisleraren, zal zich inzetten om samen met het ministerie van OCW kerndoelen en eindtermen periodiek te evalueren. *Bij de Tijd 2* kondigt ook de derde fase van het visieproject aan: werkgroepen bestaande uit docenten, vakdidactici en deskundigen gaan aan de slag om de bouwstenen uit *Bij de Tijd 2* om te zetten in hoofdlijnen voor curricula voor het primair onderwijs, de onderbouw van het voortgezet onderwijs en de bovenbouw van het voortgezet onderwijs. Deze derde fase zal resulteren in *Bij de Tijd 3*. ■

Manifest over de toekomst van het geschiedenisonderwijs

Dit manifest is een zeer beknopte samenvatting van *Bij de Tijd 2*.

1. Door **historisch denken en redeneren** kunnen leerlingen verbanden leggen tussen verleden, heden en toekomst; de wereld ver weg en dichtbij wordt daardoor begrijpelijker.
2. Goed geschiedenisonderwijs over onder andere de ontwikkeling van democratie en rechtstaat en andere vormen van bestuur, kritisch omgaan met informatie en beelden van het verleden en zicht op de rol van personen draagt bij aan **burgerschapsvorming**. Met kennis kunnen leerlingen op de (historische) alternatieven van onze bestuursvorm reflecteren.
3. Goed geschiedenisonderwijs draagt bij aan **persoonsvorming**. Kennis van en inzicht in keuzes van mensen en processen in het verleden helpen bij het vinden van antwoorden op vragen als: wie ben ik, wie zou ik willen zijn, wat vind ik belangrijk?
4. Leren over het verleden gebeurt mede aan de hand van **vragen die relevant zijn in het heden**. Daarom sluit geschiedenisonderwijs aan bij de ervaringen en interesses van leerlingen en bij wat in de huidige samenleving actueel en relevant is.
5. Een **chronologisch referentiekader** is een goed hulpmiddel voor oriëntatie in de tijd. De tien tijdvakken en kenmerkende aspecten zijn toe aan evaluatie en bijstelling.
6. **Het leerstofkeuze-instrument** (zie schema pagina 18 van *Bij de Tijd 2*) kan docenten, syllabimakers en schoolboekenschrijvers helpen bij het ontwerpen van een curriculum met een goed doordachte, efficiënte doorgaande lijn voor het totale geschiedenisonderwijs.
7. Vanuit het vakspecifieke van geschiedenis wordt er meer **samengewerkt met andere vakken** om programma's op elkaar af te stemmen en vakoverstijgend te kunnen werken. Scholen dienen de vrijheid te hebben daarvoor zelf de meest geschikte organisatievorm te kiezen.
8. Het is van belang **de doelen** die passen bij historisch denken en redeneren en de relaties tussen heden, verleden en toekomst **te toetsen** – zowel op school als bij het centrale examen.
9. Belangrijke voorwaarden voor goed geschiedenisonderwijs zijn **goed opgeleide vakdocenten** in primair en secundair onderwijs met **voldoende tijd en ruimte** voor het ontwikkelen en uitvoeren van goed onderwijs en levenslange **professionalisering**. Bij **onderwijsvernieuwing** zijn voldoende tijd en middelen nodig voor de ontwikkeling daarvan.
10. **De VGN**, als vertegenwoordiger van de geschiedenisleraren, zet zich in om samen met het ministerie van OCW kerndoelen en eindtermen te ontwikkelen en periodiek te evalueren.

TAFEL VAN VIJF IS TERUG,
EN DIT NAJAAR
KOMEN ZE NAAR U TOE!

MEET EEN
MUZIKALE
VOORSTELLING
OP SCHOOL
OVER **KONING
WILLEM II**

OVER
GESCHIEDENIS
EN HET BEGIN
VAN ONZE
DEMOCRATIE

IN COMBINATIE MET EEN SPECIALE
RONDLEIDING IN HET **RIJKSMUSEUM**

SEPTEMBER 2017
T/M APRIL 2018

BOEK NU
WWW.TAFELVANVIJF.NL

★ U KUNT GEBRUIK MAKEN VAN DE **CULTUURKAART**
GESCHIKT VOOR LEERLINGEN **VANAF KLAS 3** ★

KING BI THEATER MUSEUM IN ÉÉN

WORD MASTER OF EDUCATION

Een investering in jezelf die je op voorsprong zet!

Kies voor de eerstegraads lerarenopleiding Geschiedenis bij Fontys in Tilburg.

- Driejarige opleiding
- Colleges op woensdagmiddag en -avond
- Accent op vakinhoud, onderzoek en brede rol eerstegraads docent
- Kleinschalig karakter

Wil je vrijblijvend kennismaken met onze opleiding?
Volg dan losse modules.

NIEUW! Masteropleiding Toetsdeskundige
Voor de professional die de toets- en beoordelingspraktijk wil innoveren en verbeteren.

Kijk op fontys.nl/flot-masters voor meer informatie.

Kritische houding bij leerlingen stimuleren

Onderzoek naar werkvorm Welk-Woord-Weg

De actief historisch denken-werkvorm Welk-Woord-Weg (WWW), waarbij een begrip of persoon uit een rijtje moet worden weggehaald, is een manier om te werken aan een kritische houding (de zogenaamde *criticalist stance*) bij leerlingen. Deze werkvorm dwingt ze begrippen of personen in relatie te brengen met elkaar en in de tijd te plaatsen. Bovendien zijn er meerdere antwoorden mogelijk, waardoor de *copier stance* bij voorbaat uitgesloten is.

Harry Havekes deed promotieonderzoek naar de manier waarop leerlingen geschiedenis leren, en dan met name contextualiseren (2015). De resultaten van zijn onderzoek beschrijft hij in vier artikelen in *Kleio*. Dit is deel 2. In het eerste artikel in deze reeks (zie *Kleio* 2, 2017) is besproken welke invloed de epistemologische houding van leerlingen kan hebben op het contextualiseren. De houding over hoe je met historische informatie uit het verleden omgaat, bepaalt namelijk mede hoe je antwoorden op vragen zult presenteren. Ook is in het artikel te lezen op welke manier je leerlingen richting *criticalist stance* kunt begeleiden. Het artikel is terug te lezen via www.vgnkleio.nl.

Meerdere manieren

De WWW-opdracht bestond uit drie rijtjes en een aantal aanvullende vragen (zie kader 1). Veel leerlingen zullen per onderdeel (renaissance, ontdekkingsreizen, Reformatie) aan kunnen geven welke veranderingen er plaats hebben gevonden, maar hoe die onderling samenhangen zal een probleem voor ze zijn. Dat heeft te maken met een aantal vakspecifieke leerproblemen. Diverse onderzoekers (Lee, 2005; Van Boxtel, 1995; Van Boxtel & Van Drie, 2004) hebben aangegeven dat leerlingen het lastig vinden de vaktaal (de begrippen) goed te gebruiken. Leerlingen zullen soms wel de vaktaal gebruiken, maar

Harry Havekes is vakdidacticus geschiedenis en kunstgeschiedenis aan de Radboud Universiteit.

‘Het gebruik van de vaktaal lijkt soms op namedropping. Leerlingen noemen het begrip, maar doorgronden niet echt de betekenis ervan’

Ik deed onderzoek naar gesprekken tussen leerlingen die werken aan een WWW over de veranderingen rond 1500. Het onderzoek is uitgevoerd op vijf verschillende scholen, bij zeven verschillende docenten, in de bovenbouw havo/vwo. De gegevens komen uit twee ronden dataverzameling. Een eerste WWW-ronde en, na wat aanpassingen aan die eerste WWW, een tweede versie van dezelfde WWW. In totaal zijn er 65 tweetallen opgenomen en heb ik 642 antwoorden van leerlingen geanalyseerd.

dan lijkt het op *namedropping*. Ze noemen het begrip, maar lijken niet echt de betekenis ervan te doorgronden. Er is als het ware sprake van ‘blind’ gebruik van het begrip. Vaker zullen leerlingen echter de vaktaal helemaal niet gebruiken en omschrijvingen in algemene bewoordingen geven. Door het ontbreken van de vaktermen, blijft het gesprek ‘leeg’.

De drie WWW-rijtjes

1. Gedenk te sterven	Pluk de dag	Universele mens	Klassiek Erfgoed
2. Christoffel Columbus	Bartholomeo Diaz	Vasco da Gama	Willem Barentsz.
3. Erasmus	Luther	Calvin	

Hieronder stonden nog twee vragen waarin leerlingen moesten aangeven welke verandering er in het denken van mensen had plaatsgevonden en hoe de veranderingen op deze gebieden met elkaar samenhangen.

Kader 1. Verkorte weergave van de WWW-opdracht.

1 Soms worden deze begrippen ook metaconcepten of historische vaardigheden (Domein A van de eindtermen) genoemd. In de internationale literatuur circuleren er verschillende rijtjes. De belangrijkste bij contextualiseren zijn: tijd, ruimte, verandering-continuïteit, oorzaak-gevolg en significantie.

Een tweede probleem dat zich voordoet is dat leerlingen weinig gebruikmaken van de zogenaamde *second-order concepts* om relaties te leggen tussen begrippen, personen en fenomenen en ontwikkelingen (zie o.a. Lee, 2011; Wineburg, 2007).¹ Het leggen van die relaties is nodig om betekenis te geven aan de historische informatie, zoals de kern van de definitie van Wineburg geeft (zie vorig artikel in *Kleio* 2, 2017). Een derde probleem is door de onderwijssocioloog Basil Bernstein benoemd (1999). Hij heeft laten zien dat geschiedenis een discipline is met een zogenaamde horizontale kennisstructuur. Nieuwe inzichten over en constructies van het verleden staan niet hiërarchisch boven of onder elkaar (zoals vaak wel bij veel bètavakken), maar staan naast elkaar en gaan met elkaar het debat aan. Er is dus niet één juiste manier om het verleden te presenteren of één correct historisch narratief, maar er zijn er meerdere.

'Nieuwe inzichten over het verleden staan niet hiërarchisch boven of onder elkaar; ze gaan met elkaar het debat aan'

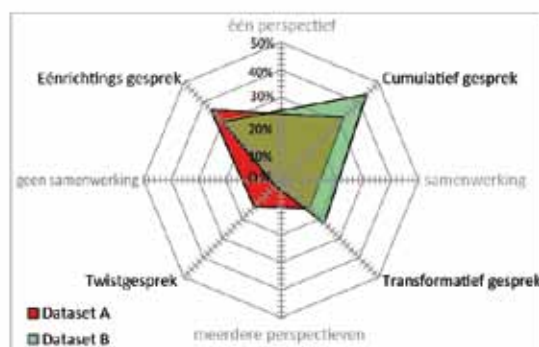
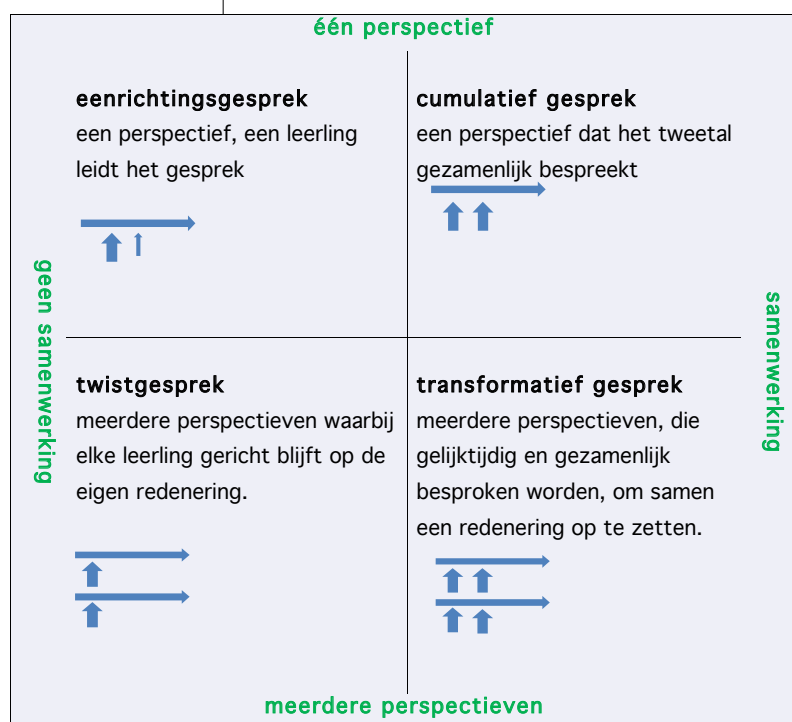
Links: Kader 2. Karakteristiek van leerling-gesprekken.
Rechts: Figuur 1. Percentage van de verschillende soorten gesprekken.

Jorn Rüsen (2006, 2007) heeft erop gewezen dat zo'n construct van het verleden vaak ontstaat vanuit een contemporaine vraag en ook invloed heeft op de definitie van begrippen, bijvoorbeeld het begrip 'nationalisme' heeft in de Duitse geschiedenis tussen 1800 en 1991 diverse betekenissen en (emotionele) ladingen gekend en lijkt op dit moment weer van betekenis te veranderen. Professionele historici, die de *criterialist stance*

hebben, gaan vervolgens het debat aan met elkaar over de validiteit van de argumentatie. Een opdracht in de klas zou dus moeten stimuleren dat leerlingen meerdere mogelijke antwoorden of perspectieven onderzoeken en bediscussiëren. Discussie is alleen mogelijk indien leerlingen samenwerken.

Meer samenwerking

De leerlinggesprekken en hun antwoorden zijn geanalyseerd volgens bovenstaande criteria. Zo heb ik het proces van denken in beeld gebracht (de gesprekken) en het product van hun historisch contextualiseren (de antwoorden). Kader 2 en 3 geven een beeld van de mogelijke karakteristieken van de leerlinggesprekken en de antwoorden. De resultaten laten zien dat de leerlingen vaak een cumulatief gesprek voeren (zie figuur 1). Ze denken in zo'n gesprek dus met elkaar mee en onderzoeken samen één perspectief (zie kader 2). Opmerkelijk is echter dat bij de tweede, iets aangepaste versie van de WWW er veel meer samenwerking is (rechterzijde van figuur 1). Nog steeds zijn de cumulatieve gesprekken dominant, maar je ziet een toename van de transformatieve gesprekken. Tegelijk is er een afname van de eenrichtingsgesprekken, vooral van de twistgesprekken. Deze verschuiving is mogelijk te verklaren, doordat in de tweede versie aan de leerlingen expliciet is gevraagd meerdere antwoorden te geven. Het lijkt erop dat leerlingen dan eerst, in een cumulatief gesprek, één perspectief bespreken en daarna, opnieuw in een cumulatief gesprek, een tweede perspectief. Dat heeft dus vooral een positief effect op de samenwerking, maar leidt nog niet zonder meer tot transformatieve gesprekken, waarin meerdere perspectieven tegelijk besproken worden.

De analyse van de antwoorden laat in eerste instantie het beeld zien dat ook uit de literatuur bekend is. Veel leerlingen gebruiken nauwelijks of geen vaktermen (geen of lege historische context, zie figuur 2) of lijken aan namedropping te doen (blinde historische context). Je kunt constateren dat er verschillende antwoorden zijn waarin wel vakspecifieke relaties gelegd worden (rechterzijde van de figuur). Bij de tweede

Gewone helden blijven zo lang mogelijk anoniem voor elkaar

Tijdens de Tweede Wereldoorlog slaagde de verzetsgroep Dutch-Paris erin (de naam is bij toeval ontstaan) ruim dertienhonderd Joden, verzetslieden, Engelandvaarders en geallieerde vliegeniers naar Zwitserland en Spanje te loodsen. Ook ondersteunde zij drieduizend mannen, vrouwen en kinderen, die ondergedoken zaten. Het startpunt 'in de ketens van solidariteit' vormde Brussel. Van daaruit liep de ontsnappingsroute via Parijs, Lyon en Annecy over de Alpen naar Zwitserland. Nadat de toestroom van Joodse vluchtelingen halverwege de oorlog sterk was verminderd, kwam de focus vanuit de twee hoofdsteden en Toulouse vooral op Spanje te liggen. Naast het 'sociale werk' hield de organisatie zich bezig met het smokkelen van microfilms met spionage-info en ander belangrijk nieuws voor de geallieerden.

Oprichter en leider was de Nederlander Jean Weidner. Hij had zijn jeugd in Genève en de Haute-Savoie doorgebracht en kende het Zwitserse grensgebied op zijn duimpje. Kort na het uitbreken van de oorlog vestigde hij zich in Lyon, waar veel Joden naartoe waren gevlucht. Hier raakte hij betrokken bij het vrijwilligerswerk. Toen het Vichyregime tot deportatie van de Joden overging, zag hij voor velen van hen nog maar één uitweg: illegaal over de verboden *zone militaire* heen en onder het prikkeldraad door het neutrale Zwitserland in. Hij wilde graag helpen, maar beseftte dat een vluchtpoging alleen kans van slagen had als er een ondergronds netwerk met veel 'schakels in de ketting' was opgebouwd. Koeriers, begeleiders, contactpersonen ('brievenbussen'), helpers bij de grens, gidsen en logistieke medewerkers waren er nodig.

Gewone helden. De Dutch-Paris ontsnappingslijn 1942-1945, Megan Koreman (Boom, Amsterdam 2016), 376 blz., € 24,90

Ook voedsel, vervoer, overnachtingen, onderduikadressen, valse paspoorten, visa en andere documenten moesten worden geregeld. Daarnaast diende hij over geld te beschikken; aan elke activiteit hing een prijskaart. In het bijzonder lieten *passeurs* in het hooggebergte zich soms duur betalen. Guldens, franken, peseta's en andere muntsoorten sprokkelde hij bij elkaar met donaties, leningen en eigen kapitaal. Voor het transport en de huisvesting deed hij een beroep op familie, vrienden, kennissen, geloofsgenoten (zelf was hij zevendedagsadventist) en zakenrelaties, personen in wie hij het volste vertrouwen had. In de loop van de oorlog sloten zich ook minder bekenden bij zijn beweging aan. Ook werkte hij nauw samen met de *maquis*. De schatting is dat er in totaal meer dan driehonderd 'gewone helden' binnen de orga-

nisatie hebben geparticipeerd. Tot aan het einde van de oorlog heeft Dutch-Paris naar behoren kunnen functioneren. Eigenlijk mag dit een wonder heten. Op 11 februari 1944 bijvoorbeeld werd in Parijs een koerierster opgepakt, die na het ondergaan van de beruchte *baignoir* – nog gemener dan het Amerikaanse broertje *waterboarding* – had doorgeslagen. Tot ieders opluchting bleef het aantal arrestaties uiteindelijk toch nog beperkt. Dat kwam ook doordat een van de gearresteerden, na te hebben verklaard dat hij het brein achter de groep was, in de gevangenis van de derde verdieping was gesprongen. Zonder scrupules konden zijn 'makkers' nu alle schuld op hem afschuiven. Jean Weidner zelf, op wiens hoofd de Gestapo een premie van een paar miljoen francs had gezet, had eveneens een aantal keren het geluk aan zijn zijde. Eenmaal

belde hij bij de verkeerde woning aan, terwijl op het juiste adres de *boches* op hem zaten te wachten. Dat er in verhouding tot het grote aantal leden betrekkelijk weinigen de oorlog niet overleefden, had naast pure mazzel waarschijnlijk te maken met het *estafettesysteem*: medewerkers bleven zo veel mogelijk anoniem voor elkaar. Ook droegen zij meestal meerdere schuilnamen en bezaten zij papieren die door professionals waren vervalst of waar gemeentebtenaren clandestien voor hadden gezorgd. Bovendien werden de piloten, voordat ze in het doorgeefstelsel belandden, via radiocontact met Engeland gescreend, want infiltratie was een groot gevaar.

De Amerikaanse historica Megan Koreman (van Nederlandse afkomst) heeft met *Gewone helden* op meesterlijke wijze de geschiedenis van een van de succesvolste verzetsorganisaties geschreven. Ze illustreert haar gedetailleerde informatie met aangrijpende verhalen, die met alle feiten en gebeurtenissen soms op een integrale verslaggeving lijken. Verder informeert zij de lezer uitvoerig over tal van zaken en aspecten, die met het trans- en internationale netwerk verband hielden: de situatie van Frankrijk tijdens de Duitse bezetting, het verzet aldaar, het asielbeleid van Zwitserland, de grenscontroles, de Nederlandse regering in ballingschap, de Wereldraad van Kerken, om enige onderwerpen te noemen. Eveneens roept de auteur een aantal morele vragen op die we ook in onze tijd, waarin vluchtelingen hulp en de invulling van normen en waarden actueel zijn, kunnen stellen. 'Wat zou je doen als een vluchteling bij je aan de deur zou kloppen die om hulp vroeg?' De openingszin in het werk lijkt mij een uitstekende vraag om een geschiedenisles over de Tweede Wereldoorlog of welke afschuwelijke oorlog ook mee te beginnen én te eindigen!

Gert Moleman

Overal loeren er ketterjaeghers!

De familiegeschiedenis begint in Delft rond 1560, als Roeland Jacobsz. Uytenthoven zich aangetrokken voelt tot het nieuwe gereformeerde geloof. Tolerantie, waar ons land om bekendstaat, is nog ver te zoeken. 'Tegen 1566 hadden Nederlandse machthebbers meer mensen opgehangen, onthoofd, verbrand en gewurgd op grond van ketterij (1300), dan welke Europese machthebber ook...' Het is dus oppassen geblazen. Enige verlichting geeft het 'wonderjaar' 1566, nadat in Brussel edelen (*les gueux*) Margaretha van Parma een smeekschift hebben overhandigd 'met daarin het dringende verzoek [...] de strenge plakaten inzake godsdienst te temperen'. Gedurende een korte periode gedogen de autoriteiten de hagenpreken, al was het wel raadzaam 'vuurwapens en messen' mee te nemen. Maar na de Beeldenstorm en de komst van Alva gaat het ook in Delft met de betrekkelijke vrijheid van godsdienst mis. Weliswaar oefent Roeland Jacobsz. het onopvallende beroep van kleermaker uit, wél is hij inmiddels diaken, die – in het geheim – geld aan de armen uitdeelt. En overal loeren er ketterjaeghers! Hij verlaat dan ook zijn woonplaats voordat het te laat is. Waarschijnlijk richting Duitsland, waar vele lotgenoten heen vluchten. Niet veel later, nadat er nog strengere plakaten zijn uitgevaardigd, reizen zijn vrouw en zoon hem achterna met achterlating van spullen *met cleynder waerder*. Pas rond 1580, acht jaar nadat het godsdienstige en politieke tij is gekeerd, duikt Roeland Jacobsz. weer op in Delft, waar hij niet lang daarna sterft. Zijn zoon Jacob wil dominee worden. Het zit hem niet tegen. Hij mag naar Antwerpen, waar na de Pacificatie van Gent in 1576 een protestants seminarium is opgericht. 'De beste school van het beste land van de beste kerk' met een 'indrukwekkend'

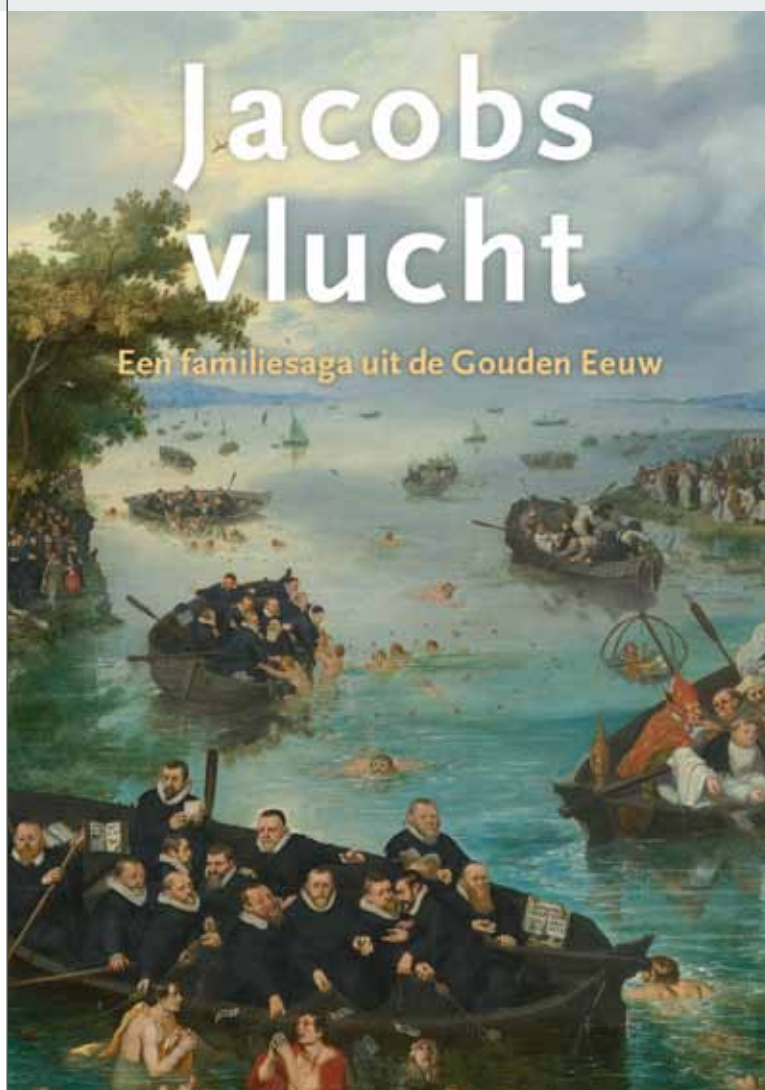
docentenkorps voor vakken als dialectiek, retorica, Latijn, Grieks en Hebreeuws. Het godsdienstige klimaat slaat echter snel om. Voor Jacob Rolandus (zoals hij is gaan heten) geen probleem. Hij kan naar Genève. Maar ook in 'het kloppend hart van het calvinisme' zijn de gereformeerden hun leven niet meer zeker. Op tijd ontsnapt hij naar Heidelberg om er zijn studie af te ronden. Zijn belangrijkste standplaats als predikant wordt Amsterdam. Daar speelt hij een belangrijke rol in de predestinatiestryd tussen Arminius en Gomarus, oftewel de remonstranten en contraremonstranten. Nadat zijn hele familie door Spaanse troepen is uitgemoord, wil het er bij de eerste niet in, dat een persoon daar geen schuld aan heeft, ook al zou hij zijn uitverkoren. De tweede daarentegen houdt vast aan de overtuiging dat de beschikking hemel of hel bij de geboorte al is beklonken – wat een mens in zijn leven verder ook uitspookt! De theologische strijd beperkt zich niet alleen tot polemieken en debatten. Er ontstaan hevige onlusten. De woning van een remonstrant bijvoorbeeld wordt kort en klein geslagen en de bewoner met zijn gastpredikant ontkomt ternauwernood aan de volkswoede. 'Val in, val in, sla dood, sla dood den predikant, den scheurmaker.' Elke poging om tot een dialoog te komen mislukt. Dat geldt ook voor de decreten die de Staten van Holland uitvaardigen. 'Beter een strijd die ons met God verenigt, dan een vrede die ons van God scheidt.' Er dreigt zelfs een burgeroorlog. Jacob Rolandus heeft het er druk mee: eerst is hij voorzitter van de provinciale synode en later ook nog vicepreses van de nationale synode! Aan preken komt hij niet meer toe. In 1626 valt hem de eer te beurt mee te werken aan de vertaling van de Bijbel. Zes jaar later overlijdt hij. Voor zijn zoon Timotheus geldt: zo vader zo

zoon. Zijn carrière als dominee ontwikkelt zich echter minder glansrijk. Geen promotie van een kleine gemeente (jaarsalaris 500 gulden) naar een grote stad (een verdubbeling van het bedrag), maar eerder een degradatie: van Oudkerk ('verdreven door zijn eigen gereformeerde kudde'), naar een dorp in Brabant. En dat om geld dat hij 'voor even' uit het 'armenblok' heeft geleend. Het loopt evenmin op rolletjes in het 'onbeloofde land' (na de Vrede van Munster behoort het gebied tot de generaliteitslanden). Timotheus veroorzaakt een ruzie waar de rijdende rechter aan te pas had kunnen komen. Hij maakt gebruik van een schuur op het erf van zijn gereformeerde buurman, die zich

daarover bij de classis beklaagt. Het uitvoeren van zijn missie valt ook tegen. De katholieken in de overwegend 'paapse' regio moeten niets van het calvinisme hebben, laat staan dat hij hen kan bekeren. Zijn zoon Jacob laat zich wél omturnen, tot het oude geloof, en vlucht het ouderlijk huis uit. Zijn vader weet hem in Antwerpen op te sporen, maar het 'valse geloof' praat hij zijn zoon niet meer uit het hoofd. Ook de briefwisseling met zijn zuster brengt Jacob niet op andere gedachten. 'Ik hadde liever duizentmaal te sterven dan gelijk de H. Schriftuer secht, weder mij met den hond tot zijn uitspousel ende met een gewassen swijn tot sijnen dreck te keeren.'

Jacob treedt bij de jezuïeten in en vertrekt, zonder dat hij zijn ouders ooit nog ziet, als missionaris naar Brazilië en Afrika, waar hij in 1684 aan een tropische ziekte overlijdt. Gebroken en verbitterd is zijn vader Timotheus dan al een paar jaar eerder gestorven.

De Amerikaanse hoogleraar Craig Harline (gespecialiseerd in de geschiedenis van de Lage Landen) heeft een boeiende en meeslepende familiesaga geschreven. Boeiend, omdat hij een uitvoerig en genuanceerd verslag geeft van het religieuze leven in de zestiende en zeventiende eeuw en de gespannen verhouding tussen de godsdiensten in ons land. Meeslepend, omdat hij van personen, die lang geleden hebben geleefd, *round characters* heeft gemaakt, in voor- en tegenspoed, met hoogte- en dieptepunten en met alle eigenschappen die bij mensen horen. Ook een actueel thema als het vluchtelingenprobleem draagt eraan bij dat het verhaal de lezer vanaf het begin aangrijpt en niet meer loslaat. De stof voor zijn vierluik heeft de auteur onder meer gehaald uit talrijke archieven en uit het dagboek van de tweede Jacob en de briefwisseling met zijn zuster. Als ex-gereformeerde (alleen gedoopt) raad ik het werk sowieso collega's van kerkelijke komaf aan. Ongetwijfeld zullen zij net als ik een aantal *déjà vu's* ervaren. (Alleen de honden in een kerk, die door de hondenslager voor consumptie werden gevangen, zal niemand hebben meegemaakt.) Maar ook docenten en historici zonder religieuze achtergrond zullen van het werk genieten. Ondanks de vele aanhalingen in het Oudnederlands, die trouwens vrij gemakkelijk zijn te vertalen, is *Jacobs vlucht* een heerlijk boek om te lezen. Een lust voor het oog bovendien zijn de talrijke prenten, gravures en foto's van schilderijen, die een portret, locatie, voorval of situatie uit de Gouden Eeuw illustreren.

Jacobs vlucht. Een familiesaga uit de Gouden Eeuw, Craig Harline (Vantilt, Nijmegen 2016), 324 blz., € 24,95

Gert Moleman

‘Tot een werkzaam leven opgeleid’

Op vrijdag 3 september 1824 arriveert de tweede groep Amsterdamse

Aalmoezeniersweeshuis-kinderen in de ‘kinderkolonie’ te Veenhuizen. Een van de wezen mag direct weer terug: zij is arbeidsongeschikt, maar onderdirecteur Jannes Poelman is onverbiddelijk. Susanna Onbekend mag wel blijven. Zij wordt ingeschreven als nummer 353. De vondeling – haar naam verradt het – zal dertien jaar in Veenhuizen wonen. Zij is een van de ruim 8600 personen die tussen 1824 en 1859 verblijven in het ‘landbouwend weeshuis’.

Het was generaal-majoor Johannes van den Bosch die in 1818 twee zaken probeert te verenigen: de zorg voor minvermogenen en de ontginning van woeste gronden in Drenthe en Overijssel. In 1824 woont hij in het huis Westerbeek te Frederiksoord. Hij is voorzitter van de permanente commissie, het bestuur van de Maatschappij van Weldadigheid en de beheerder van de verschillende koloniën. Het begint in 1818 in Frederiksoord: de proefkolonie. Vier jaar later komen de eerste personen in Ommerschans aan: de bedelaarskolonie. Een jaar daarna volgt een plek waar vierduizend – dat aantal wordt nooit gehaald – wezen kunnen verblijven.

Veenhuizen I, er volgen nog twee andere gebouwen, is op dat moment met 145 bij 145 meter mogelijk het grootste gebouw van het land. In het gebouw zijn zalen voor tachtig kinderen, met voor iedere twee zalen een zaalopziener. Jongens en meisjes worden vanzelfsprekend gescheiden. Op dat moment zijn er kinderen van vijf tot ongeveer zestien jaar. Later – de wezen mogen pas weg als er een gereede kans is dat zij in ‘de maatschappij’ een zelfstandig

De kinderkolonie. ‘Tot een werkzaam leven opgeleid’: De wezenopvang in Veenhuizen (1824-1859), *Wil Schackmann* (Atlas Contact, Amsterdam 2016), 395 blz., € 21,99

bestaan kunnen opbouwen – wonen er ook volwassenen, tot tachtigplussers aan toe (wanneer de kolonie allang door het rijk is overgenomen).

Tweeduizend kinderen dicht op elkaar. Werken op het land, voor wie dat kon. Daarnaast natuurlijk onderwijs. Veel kinderen hebben gebreken: schurft, oogontstekingen, besmettelijke ziekten (cholera!) – het tiert welig. Een kwart van de 8602 ingeschreven kinderen overlijdt te Veenhuizen. Dat lijkt veel, is ook veel, maar het gaat wel om kinderen met achterstand. Daartegenover staat dat zesduizend kinderen vertrekken. Het is niet duidelijk hoe het hun is vergaan, of het hun goed is gegaan dankzij of wellicht ondanks hun verblijf in Veenhuizen.

De kinderkolonie beschrijft in korte stukjes de problemen die overwonnen moesten worden: het werken op het land, het onderwijs, de tegenwerking van de weeshuizen, de gezondheidszorg, de voedselvoorziening (aardappelbrood!); niets is vanzelfsprekend als je tweeduizend kinderen moet verzorgen en er altijd te weinig geld is. Hoe goed Van den Bosch het op papier allemaal

heeft geregeld, achteraf wordt duidelijk dat de begroting niet rond te krijgen is met betaling van enkele tientjes per jaar. Keer op keer moet het rijk, aanvankelijk onderhands tussen Willem I en Van den Bosch, bijspringen. Dat is ook de reden waarom de Maatschappij in 1859 de kolonies aan de staat overdraagt.

De kinderkolonie is het derde boek dat Wil Schackmann over de kolonies schreef. Vrijwilligers van het Gevangenis museum bewerkten het archief. Schackmann heeft daar – net als in de voorgaande boeken – chronologisch geordende, korte verhaaltjes van gemaakt. Het zijn *petit histoires*, geen beschouwingen. Het zijn verhalen die de kinderen een gezicht moeten geven, een geschreven gezicht, want er bestaat geen afbeelding van ook maar één kind uit de kinderkolonie. Gelukkig is er wel het archief. Op alledrenten.nl is het intikken van een achternaam voldoende om te kijken of er voorouders zijn die in Veenhuizen of de Ommerschans hebben verbleven. Goed voor een onderwijsproject?

Ger Jan Onrust ■

Gelukkig hebben we de feiten nog

Eén beeld zeg meer dan duizend woorden. Vijfenveertig jaar geleden werd een van de beroemdste foto's ooit genomen. Het negenjarig meisje Kim Phúc rende na een bombardement weg uit haar brandende Vietnamese dorp, napalm op haar lichaam. Een fotograaf legde het beeld vast.

Hij bracht het meisje na het nemen van de foto naar een klein ziekenhuis, waar ze werd behandeld. Kim Phúc leeft nog en is nu 54 jaar. Voor generaties scholieren is in deze ene foto, die zelf geschiedenis geworden is, het drama en de tragiek van de Vietnamoorlog samengebald. Onze eigen tijd kent een vergelijkbare iconische foto. Op het strand van de Turkse badplaats Bodrum spoelde op 2 september 2015 een dood jongetje aan. Hij droeg een korte, blauwe broek, een rood shirt en schoentjes met klittenbandsluiting. Het kind was drie jaar oud en vermoedelijk afkomstig uit Kobani in Syrië. Hij heette Aylan Kurdi.

Eén foto van een aangespoeld Syrisch jongetje toont beter dan honderd verhalen de menselijke tragedie die zich ontvouwt op de Europese stranden ten gevolge van de strijd in Syrië en Irak. Als dat de houding tegenover vluchtelingen niet kan veranderen, wat dan nog wel? Helaas, een maand geleden liet havoleerling Mohammed aan zijn geschiedenisdocent in de

klas een artikel zien waarin beweerd wordt dat het hier om een nepfoto gaat die uit de koker van islamcritici komt. Op internet en sociale media circuleren talloze van dergelijke berichten, vanuit allerlei verschillende motieven. Het aangespoelde Syrische vluchtelingenjongetje zou voor politieke doeleinden gebruikt worden.

Er zijn meer voorbeelden. Voorafgaande aan de geschiedenisles in een vmbo-klas vroeg leerling Achmed of hij een filmpje mocht laten zien over *nine eleven*. Dat kon. En 28 leerlingen hoorden en zagen vervolgens dat 'Israël' achter de aanslag op het World Trade Center zat. Een eenvoudige zoekopdracht op Google als '9-11 Israel did it' of 'Israel and 9/11' levert meer dan zeventien miljoen gevonden resultaten op. Tja... wat gaat er daarna gebeuren in de klas?

In elk geval heeft de docent empathie, pedagogische kwaliteiten en de juiste gespreksvaardigheden nodig. Daarna begint het historisch ambachtelijke werk. Simpel wordt het niet. Historisch denken en redeneren levert hierbij de sleutels. Om de wereld en de mensen om ons heen beter te begrijpen, hebben leerlingen vaardigheden nodig. Een daarvan is dat ze historische verschijnselen en bronnen een beetje moeten kunnen beoordelen. En de feiten? De Annales-historicus Lucien Febvre heeft ooit gezegd dat historische feiten niet bestaan. Hij bedoelde daarmee hetzelfde als wat in *Bij de Tijd 2* bij bouwsteen 8 staat: in de geschiedenis is aandacht voor het constructieve en interpretatieve karakter van feiten.¹

Om te voorkomen dat we straks spreken over 'nepfeiten', hebben wij als geschiedenisdocenten één harde eis: een geschiedenisinterpretatie moet gebaseerd zijn op historisch bewijs. Daarnaast mag het onderwijs ook een normatief aspect hebben. Leerlingen hebben behoefte aan richting en houvast. *Nine eleven* was een terroristische aan-

1 *Bij de Tijd 2* is een uitgave van de VGN. De publicatie bevat bouwstenen voor een nieuw, hedendaags geschiedeniscurriculum. Lees er meer over op pagina 58 en 59 van deze *Kleio*.

Ton van der Schans is voorzitter van de VGN. Hij werkt als docent geschiedenis op de Driestar Hogeschool (pabo) in Gouda.

‘Onderwijs mag ook een normatief aspect hebben’

slag die opgeëist is door een islamitische terreurorganisatie. Ook de Holocaust is echt gebeurd. Gevoelige maatschappelijke kwesties in school zijn een mooi onderwerp voor de volgende nationale geschiedenisonderwijsconferentie op 9 maart 2018. Het antwoord op de vraag hoe geschiedenisdocenten en leerlingen omgaan met gevoelige maatschappelijke kwesties in hun klas, is bedoeld om een brug te slaan tussen twee werelden die gescheiden dreigen te raken.

Podium voor jonge historici

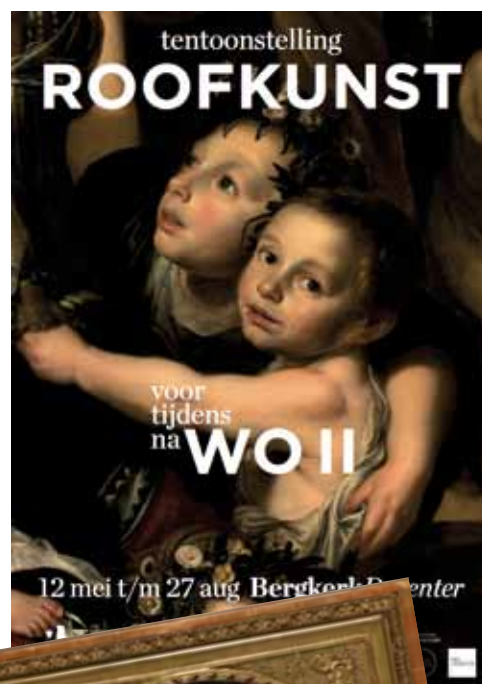
Om te voorkomen dat werkstukken, essays en scripties van jonge historici roemloos in de la van een docent verdwijnen, is in 2011 Jonge Historici opgericht. Deze organisatie heeft zich ten doel gesteld om de beste publicaties met een groter publiek te delen. Daarnaast organiseren ze evenementen waar jonge mensen hun talenten en kwaliteiten kunnen tonen. Op de levendige website jhsg.nl verschijnen regelmatig columns en recensies. Op dit moment loopt de verkiezing 'Jonge Historicus van het Jaar'. Lid worden kan tot en met 30 jaar, donateurs zijn ook welkom.

Doemdenkers & positivo's

Van de inhuldiging van koningin Beatrix tot de val van de Berlijnse Muur, van Doe Maar tot Fame en van de Discman tot de Game Boy. In Het Noordbrabants Museum in 's-Hertogenbosch is van 3 juni tot en met 15 oktober 2017 de cultuurhistorische tentoonstelling *De jaren 80. Doemdenkers en positivo's* te zien. Met thema's die uiteenlopen van politiek en innovaties tot muziek en sport is deze tentoonstelling een feest der herkenning voor iedere tiener die opgroeide in deze roerige tijden en diens ouders. Bij een aantal objecten wordt een vergelijking gemaakt tussen toen en nu (bijvoorbeeld de mobiele telefoon) waardoor de tentoonstelling ook aantrekkelijk is voor de huidige generatie tieners. Meer informatie op de website www.hetnoordbrabantsmuseum.nl.

Discomeisje met boombox.
Izabela Habur,
Getty Images.

Roofkunst

Deze zomer is in de Deventer Bergkerk een grote overzichtstentoonstelling over roofkunst uit de Tweede Wereldoorlog. De eerste expositie waarin het hele verhaal van roof en teruggave wordt verteld aan de hand van een groot aantal oude meesters. Centraal staan de Joodse kunsthandelaars en particulieren, van wie kunstwerken in Duitse collecties terecht waren gekomen. Er zijn werken uit de verzamelingen van Hitler, Goering en Menten te zien. Bij de tentoonstellingen zijn lesprogramma's ontwikkeld voor havo en vwo 5 en voor groep 7 en 8 van het basisonderwijs.

Roofkunst voor, tijdens en na WO II, tot en met 27 augustus in de Bergkerk in Deventer.

Website: www.roofkunst.com.

Verlangen naar De Stijl

Komende zomer is in het Gemeentemuseum Den Haag de tentoonstelling *Architectuur en interieur. Het verlangen naar De Stijl* te zien. In samenwerking met architectuurmuseum Het Nieuwe Instituut zijn er tekeningen, maquettes, schilderijen en meubelstukken te zien van aan De Stijl gelieerde kunstenaars met ontwerptekeningen en ruimtelijke objecten vanaf de late negentiende eeuw. Op die manier wordt ontrafeld hoe de leden van De Stijl een radicaal nieuwe vormtaal schiepen, maar ook bestaan de technieken en materialen toepasten om hun ideeën te verwezenlijken. Veel ideeën van de architecten en vormgevers van De Stijl bleken richtinggevend voor de internationale architectuur en zijn ook nu nog van invloed op onze manier van wonen en leven. *Architectuur en interieur. Het verlangen naar De Stijl* is te zien vanaf 10 juni en duurt tot en met 17 september in het Gemeentemuseum Den Haag.

Maison particuliere, Theo van Doesburg en Cornelis van Eesteren, 1923.

inspiratiedag / doorscholing

Kantelende beelden over Koude Oorlog

vrijdag 30 juni 2017

Universiteit van Amsterdam

- Lezing **dr. Artemi M. Kalinovsky** over de **Koude Oorlog**
- Plenaire workshop: **epistemologie als motor van historisch denken**
- **Inspiratietafels** met **best practices** docenten & studenten
- Diverse **workshops** door vakdidactici UvA en HvA

LEZING | Sinds de opening van archieven in de voormalige Oostbloklanden is de visie van historici op de geschiedenis van de Koude Oorlog volop in beweging. UvA-docent Artemy M. Kalinovsky, redacteur van o.m. het *Routledge Handbook of Cold War-Studies*, (2014) leidt ons rond in het omgeploegde historiografische landschap.

EPISTEMOLOGIE ALS MOTOR VAN HISTORISCH DENKEN | Je hebt leerlingen die aannemen dat geschiedenis één waarheid kent; je hebt leerlingen die begrijpen dat geschiedenis in verregaande mate een door ons aan het verleden opgelegde constructie is; en de meeste leerlingen zitten daar ergens tussenin. Onderzoek laat zien dat werken aan die epistemologie wel eens de sleutel kan zijn voor leerwinst in historisch denken. In deze plenaire sessie bekijken we hoe dat dan werkt en zetten we samen dat om in concrete lessuggesties.

- **WORKSHOPS O.M.** | ■ **Causaal redeneren voor lessen op maat** Over het inzetten van formatieve toetsjes over oorzaak-gevolg als startpunt van lessen die aansluiten bij wat leerlingen wel en (nog) niet kunnen (Gerhard Stoel, UvA) ■ **Lastige schoolboekteksten** Wat maakt het lezen van teksten in geschiedenismethoden voor veel leerlingen zo lastig – en wat kun je daaraan doen? (Jannet van Drie, UvA) ■ **Tekenen als basis van verbeelding** Hoe we de beelden over het verleden bij leerlingen kunnen blootleggen en mede vorm kunnen geven: met tekenopdrachten (Tessa de Leur, HvA) ■ **Controverse in de klas** Hoe kun je in de klas thema's die controverse oproepen (Midden-Oosten, vluchtelingen, Zwarte Piet) omzetten in goede gesprekken? (Lies Schippers, Anne Frank Stichting) ■ **Tien werkvormen** Tien korte maar krachtige werkvormen om leerlingen aan het denken te zetten met elementaire zaken als historische begrippen, hoofdzaken en bijzaken en onderdelen van historisch redeneren (Marcel van Riessen, UvA)

Lokatie Oudemanhuispoort, Amsterdam. **Tijd** 09.30-17.00 uur. **Kosten** Inschrijven tot 31/5: €110.

Inschrijven na 31/5: €130. Incl. lunch en usb-stick vol met materialen. **Aanmelden:** via www.ivqd.nl

Histocrypto

Deze afbeeldingen zijn cryptische aanwijzingen. Welke historische persoon zoeken we? Stuur het antwoord vóór 22 juni naar redactie@vgnkleio.nl. Vergeet niet uw adres erbij te vermelden! Inzenden kan ook via de site vgnkleio.nl. Het antwoord op de histocrypto uit *Kleio 2* was: (namen van) farao's (Ramses, Alexander, Cleopatra, Seth). De winnaar is Ron Herpers uit Kerkrade. Hij wint de boekenbon van 20 euro. Gefeliciteerd!

Slag om Arnhem

In Arnhem is *Airborne at the Bridge* geopend, een museale dependance van Airborne Museum 'Hartenstein'. De tentoonstelling vertelt over de hevige gevechten die in september 1944 bij de Rijnbrug in Arnhem plaatsvonden door middel van drie persoonlijke verhalen. *Airborne at the Bridge* ligt aan de Liberation Route Europe, de internationale herdenkingsroute die bijzondere plekken uit de Tweede Wereldoorlog met elkaar verbindt. Gratis toegankelijk. Meer info op: airborneatthebridge.nl.

Examenbespreking

De VGN organiseert ook dit jaar weer regionale examenbesprekingen voor de examens vmbo gl/tl, havo en vwo. Op deze bijeenkomsten kunt u met collega's overleggen over het corrigeren van de examens. Ook krijgt u een overzicht van de landelijke bespreking van het examen geschiedenis. De bijeenkomsten zijn gratis toegankelijk, wel dient u zich van tevoren aan te melden. Lijsten met alle locaties en e-mailadressen vindt u op www.vgnkleio.nl. Of klik direct naar de pagina: voor havo/vwo zie www.vgnkleio.nl/2017/regiobesprekingen-ce-havovwo-2017. Voor vmbo zie www.vgnkleio.nl/2017/regiobesprekingen-ce-vmbo-2017. De VGN heeft na de examens ook een online examenforum, waarin u met collega's kunt praten over de opgaven. Meldt u gratis aan via de website. Houdt www.vgnkleio.nl in de gaten voor het laatste nieuws.

•VGN KLEIO

Hoofredactie: Ben Vriesema |
hoofredactie@vgnkleio.nl
Eindredactie: Annemiek de Groot,
Juil Lelieveld, Richard de Rooij,
Anneleen Siebelink |
redactie@vgnkleio.nl
Redactie: Quinten Koster, Daan
van Leeuwen, Lisa Oskamp, Daan
Schuijt, Nicole van der Steen,
Bart den Uyl, Jan Verdonk, Hans
Vermeer, Matthijs Wieldraaijer
Medewerkers: Jelte Posthumus,
Ton van der Schans
Vormgeving: Bianca Emanuel
Magazine Design

Redactieadres: Langs de Rijn 1,
3962 EJ Wijk bij Duurstede
Druk: Drukkerij Ten Brink, Meppel |
ISSN 0165-6449
Advertentie acquisitie: Susanne
Elgershuizen, 06 - 137 601 25 |
elgershuizen15@gmail.com
Kleiookrant: Kopij kunt u sturen
naar redactie@vgnkleio.nl
Voor uitgevers: Recensies
aanvragen via boeken@vgnkleio.nl.
Website: www.vgnkleio.nl
Social media: @gsonderwijs
www.facebook.com/vgnkleio

Contributie: Lidmaatschap
VGN € 80,- | Studenten € 50,-
**Leden- en abonnementen-
administratie:** Lid worden of uw
gegevens wijzigen? Stuur een mail
naar: aanmelden@vgnkleio.nl

Algemeen Bestuur VGN

Ton van der Schans,
voorzitter, mediacontacten
Maarten van Gils, secretaris,
cie. nieuwe docenten,
coörd. VGN-activiteiten
Maud Knook, penningmeester
Hellen Janssen, ICT/taskforce
communicatie, cie. havo/vwo
Vincent Loth, contact LO-cie.,
PVVVO.
Steven Stegers, Euroclio,
ICT/taskforce communicatie,
cie. Wereldgeschiedenis
Jos Niewold, cie. VMBO,
contact SLO (M&M)

Berichten voor het VGN-bestuur
kunt u sturen naar:
contact@vgnkleio.nl.

Erfenis

Sander Dekker kreeg bij de afgelopen verkiezingen 2810 voorkeurstemmen. Dat moeten zijn vrienden uit de hogere bestuurskringen zijn geweest, vermoed ik. Docenten vertrouwen hem niet en schooldirecteuren evenmin: die laatste groep gaf Dekker het cijfer 4.6.

Als we terugkijken naar wat de staatssecretaris sinds 2012 allemaal heeft uitgehaald om het onderwijs te verbeteren, dan valt je de pet af. De échte problemen zijn niet aangepakt. Iemand vergeleek Sander Dekker eens met een automobilist die het blok beton wel ziet, maar toch door blijft rijden. Hardleers, moet je maar denken.

*'Iemand vergeleek
Sander Dekker eens met
een automobilist die het
blok beton wel ziet, maar
toch door blijft rijden'*

De rekentoets, het lerarenregister, dat malle rapport *Onderwijs 2032*, de scheve gezichten in het functiemixtraject, de afschaffing van de BAPO, het vervallen van het entreerecht: de nalatenschap van de staatssecretaris stemt me treurig. De rekentoets die in 2014/15 werd ingevoerd is een lachwekkende soap geworden. Als ik in een slechte bui ben, kijk ik met genoegen Dekkers rekenfout bij *EenVandaag* terug. Klopt, acht keer zeven was altijd lastig in de tafels. Acht keer zeventien is al helemaal geen doen. Enfin. De rekentoets telt nergens nog mee, behalve op het vwo. Daar volstaat een 5 – en dat is een onvoldoende. Het veelbesproken lerarenregister ontbreekt het aan draagvlak. Dekker stelt het een jaar uit, maar daarmee wordt de haalbaarheid niet vergroot. De kritiek is bekend: het register ademt wantrouwen, het geeft docenten nóg meer werk te doen en tja, als je wilt voorkomen dat onbevoegde docenten voor de klas staan, dan moet je iets aan het lerarentekort doen – registreren is niet een oplossing. 'Als docenten het gevoel hebben dat hetgeen ze doen niet nuttig is, moeten ze er mee stoppen. Die ruimte is er in het

onderwijs,' zei Dekker begin dit jaar in een interview. Daarin heeft hij gelijk. Ik ben gestopt met de functiemix, omdat ik de taken die ik voor een hogere salarisschaal moest vervullen niet nuttig vond – fijn dat er ruimte is om geen carrière te maken in het onderwijs.

Nog steeds verlaten jonge docenten het onderwijs, omdat er geen vast contract in het verschieft ligt, of omdat de werklast hen overvalt. Nog steeds zijn de klassen overvol. Nog steeds is de werkdruk te hoog en de salarissen te laag. En daarom dreigt nog steeds een lerarentekort, want wie heeft er zin in een matig betaalde, maar afmattende baan?

Sander Dekker is een man van 'professionalisering', 'competenties', 'afrekenen' en 'excelleren'. Hij is een van de praktisch losgeraakte windbuil in pak. Het is te hopen dat het nieuwe kabinet orde op zaken stelt en een goede draai aan deze treurige erfenis kan geven. ■

Jelte Posthumus woont in Groningen en is docent geschiedenis aan de CSG Liudger in Drachten. Hij schrijft al jaren over het onderwijs. Daarnaast is hij radiopresentator voor Glasnost, een Gronings radio-programma over kunst en cultuur. Ook is hij muzikant en filmfiefhebber.

Links: Romeinse ribbenschale, eerste-
tweede eeuw n.Chr.,
Indoornik (Gld).
Onder: Terracotta
olielampjes, eerste-
derde eeuw n.Chr.
Collectie en foto's: Rijks-
museum van Oudheden.

Romeinse stadsvilla

In het Rijksmuseum van Oudheden opent op 24 mei de tentoonstelling *Casa Romana*. Die belooft een kennismaking met het rijke leven in een chique Romeinse stadsvilla en de rijkdom van het interieur. Bezoekers nemen een kijkje in de luxe vertrekken en in het leven van alledag van de villabewoners, van ochtendrituelen tot slaapkamergeheimen. Te zien zijn voorwerpen uit de museumcollectie zoals luxe Romeins servies, glaswerk, olielampjes en portretten in 'Romeins' gestylede interieurs. *Casa Romana* is te zien tot en met 17 september 2017. Meer weten? Kijk op: www.rmo.nl/casaromana.

Indisch impressionisme

Schilder Wilhelm Bleckmann (1853-1942) was een vernieuwer. Hij bracht als eerste het impressionisme naar Nederlands-Indië. Dit blijkt uit de overzichtstentoonstelling *Nieuw licht. Het Indisch impressionisme van Bleckmann* in Museum Bronbeek. Voor het eerst in ruim 45 jaar is een groot deel van Bleckmanns oeuvre bijeen en in gerestaureerde staat te zien: bijna vijftig Indische landschappen, stadsgezichten en portretten tonen zijn ontwikkeling als schilder. *Nieuw licht. Het Indisch impressionisme van Bleckmann* is te zien tot en met 11 september 2017 in Museum Bronbeek in Arnhem. Info: www.bronbeek.nl.

OnheilsPELLend weer, olieverfschilderij
66x96 cm. Museum Bronbeek.

Metamorfosen van Merian

Ter gelegenheid van de driehonderdste sterfdag van Maria Sibylla Merian brengt het Rijksmuseum een ode aan de van oorsprong Duitse kunstenares en wetenschapper. Merian was gefascineerd door planten en insecten, reisde zelfs door Suriname om er de metamorfose van rupsen en vlinders vast te leggen. Naast twee publicaties van Merian zijn ook dertien fotomontages van kunsthistorica Ella Reitsma te zien die zijn geïnspireerd op het werk van Merian. De fotomontages tonen haar grote interesse voor vroege botanische tekeningen en wat er nu nog aan oude planten in tuinen bloeit. *Een ode aan Maria Sibylla Merian* is tot en met 13 juni 2017 te zien in het Prentenkabinet late zeventiende eeuw van het Rijksmuseum.

Afbeelding uit: *Over de voortteeling en wonderbaerlijke verandering der Surinaamsche insecten*, Maria Sibylla Merian, 1730. Collectie Rijksmuseum.

Hip Japan

Pokémon, Hello Kitty, robots en samoerai: het zijn wereldberoemde iconen van de Japanse beeldcultuur. Japan staat bekend om eeuwenoude tradities en tegelijk is het een hip land met opvallende visuele uitingen en een uitzinnige fancultuur. Museum Volkenkunde in Leiden toont de populariteit van hedendaags Japan en plaatst die in een historische context in de tentoonstelling *Cool Japan*. Naast hedendaagse voorbeelden zijn ook historische stukken uit de Japancollectie van het museum te zien. Cool Japan duurt tot en met 17 september. Meer info op: www.volkenkunde.nl.

Prent van een acteur, door Utagawa Kunisada, ca. 1860. Museum Volkenkunde.

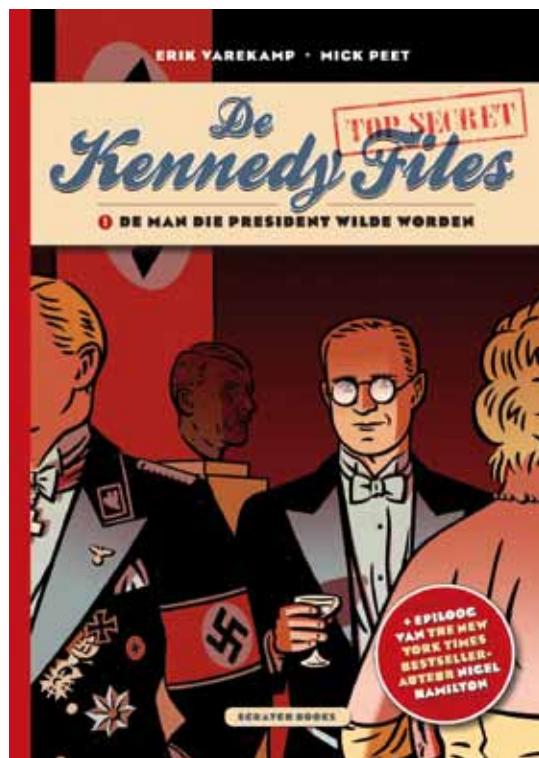
Verboden porselein

Aan het begin van de jaren tachtig van de twintigste eeuw worden in de Chinese stad Jingdezhen enorme hoeveelheden Ming-porselein opgegraven. De archeologische vondst zet de keramiekwereld op zijn kop: het gaat om het allervroegste porselein dat speciaal voor de keizers van China is vervaardigd. Het keizerlijk hof in Beijing heeft het echter nooit bereikt. In de tentoonstelling *Verboden porselein – Exclusief voor de keizer* krijgen deze fijn gedecoreerde objecten na vijfhonderd jaar alsnog de aandacht die zij verdienen. In Museum Prinsenhof Delft zijn ze voor het eerst buiten Azië te zien. De tentoonstelling is tot en met 9 juli te bezoeken. Website: prinsenhof-delft.nl.

Rokkenjager en profiteur

True fiction staat op de achterzijde van de tweede 'historische' serie van tekenaar Erik Varekamp en scenarist Mick Peet. Na de geruchtmakende serie over Prins Bernhard, hebben zij in Joseph Kennedy – de vader van – een gewillig slachtoffer gevonden, van wie zij in hun driedelige stripbiografie de bewezen en onbewezen daden heerlijk tentoon kunnen spreiden. Vader Kennedy blijkt in het eerste deel een rokkenjagende, amorele, autocratische, manipulerende profiteur. Het prettige van de boeken van Varekamp en Peet is dat voor alles wat zij beweren wel grond is. Er zijn documenten en getuigenissen, maar of het ook klopt? Is Joe Kennedy inderdaad de vooroorlogse ambassadeur van de VS in Groot-Brittannië geworden opdat Roosevelt een tegenkandidaat voor de nominatie van het presidentschap kwijt was? Net als bij de Bernhard-boeken een leuk onderwerp om na te laten zoeken.

De Kennedy Files. 1. De Man die president wilde worden. Erik Varekamp en Mick Peet (Scratch Books, Amsterdam 2016), 96 blz., € 21,90

Het volgende nummer van Kleio verschijnt 7 juli

Vrijdag 29 september 2017
Fletcher Parkhotel Val Monte, Berg en Dal

De Radboud Geschiedenis Nascholingsconferentie 2017

De *Radboud Geschiedenis Nascholingsconferentie* biedt een programma waarin wetenschappelijke achtergronden, didactische toepassingen en maatschappelijke thema's van het schoolval geschiedenis aan bod komen. Het programma biedt twee plenaire lezingen en diverse workshops aan die ingaan op de stof uit de historische contexten en uit de kenmerkende aspecten.

Plenaire lezingen (9:30-10:30u)

Prof.dr. Maaïke van Berkel (RU)

Kenmerkende aspecten: Het kosmopolitische Kalifaat

In deze lezing wordt de ISIS interpretatie van het Kalifaat geplaatst naast interpretaties uit recent historisch onderzoek, waarin juist veel aandacht is voor diversiteit en het kosmopolitische karakter van dit kalifaat.

Prof.dr. Wim van Meurs (RU)

Duitsland: Bismarcks eeuwige comeback?

Deze lezing gaat in op zowel de publieke als de wetenschappelijke beeldvorming over de IJzeren Kanselier en de rol van de politieke actualiteit daarin.

Didactische workshops (11:00-16:30u)

Willem, Wilhelmus en vele anderen

In deze workshop komen aan de hand van kleine activerende werkvormen verschillende topics uit de context de Republiek aan bod.

drs. Jan de Vries (Liemers college, Zevenaar)

Parels en diamanten: good practices

In deze workshop zetten we de luiken open en gaan bij elkaar in de keuken snuffelen.

drs. Arnoud Aardema (RU) en dr. Harm Kaal (RU)

Oudheid en Middeleeuwen in Havo 4

Hoe bespreken we op een effectieve manier de oudheid en de middeleeuwen in Havo 4?

dr. Harry Havekes (RU) en drs. Wim Steegman (SSGN, Nijmegen)

Wie was de grootste verlichte revolutionair? Idealen of impact in de 18^e eeuw

Onderbouwd oordelen over wat nu 'groots', 'verlicht' en 'revolutionair' is in de context van de 18^e eeuw.

drs. Remi Hartel (HAN)

Nationalisme en eenwording in de 19e eeuw: gebruik en misbruik van geschiedenis

Hoe werd het verleden ingezet in de 19e eeuw om nationalisme en eenwording te stimuleren?

drs. Koen Henskens (HAN)

Kosten: € 145 p.p. inclusief materiaal, koffie/thee, lunch, borrel en een informatiemarkt van uitgeversmaatschappijen en documentatiecentra.

Voor programma, aanmelding en meer informatie: www.ru.nl/geschiedenis/nascholingsdag

75 jaar dagboek Anne Frank

Werkvormen voor behandeling
van het dagboek van Anne Frank
in de klas.

Anne Frank krijgt voor haar 13e verjaardag, op 12 juni 1942, haar eerste, roodgeruite dagboek cadeau. Drie weken later moet zij onderduiken. In haar schuilplaats beschrijft Anne wat zij meemaakt, denkt en voelt. Dit jaar is het 75 jaar geleden dat Anne Frank haar dagboek krijgt en is het 70 jaar geleden dat 'Het Achterhuis' verschijnt. Annes dagboek is wereldberoemd en een voorbeeld voor jongeren wereldwijd.

Hoe is een dagboek van een meisje een van de meest gelezen boeken over de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgung geworden? En waarom is het dagboek nog steeds belangrijk en inspirerend? Ontdek het verhaal achter het dagboek van Anne Frank op:

→ dagboek.annefrank.org

Welke stemmen van jongeren zijn er tegenwoordig te horen? Waar schrijven, bloggen en vloggen zij over, en waarom? Wat zijn de verschillen en overeenkomsten met het dagboek van Anne Frank? Kijk voor hedendaagse voorbeelden van jongeren, zoals de Syrische vluchteling Mohammed, en voor lessuggesties op:

→ annefrank.org/educatie-75jaardagboek

Met Anne Franks levensverhaal als basis ontwikkelt de Anne Frank Stichting educatieve programma's en producten. Het doel is jongeren bewust te maken van de gevaren van antisemitisme, racisme en discriminatie en het belang van vrijheid, gelijke rechten en democratie. Bekijk het complete aanbod op:

→ annefrank.org/docenten

